

XIINXALA ADEEMSA SIRNA GAA’ELAA OROMOO

(SHAWAA LIXAA AANAA JALDUU)

HAYILUU HUNDEE GALAALCHAA

**WARAQAA QORANNOO ULAAGAA DIGIRII
LAMMAFFAA AFAAN OROMOOFI OGBARRUUN
GUUTTACHUUF QOPHAA’E**

**YUNVARSIITHI ADDIS ABABAA KOLLEEJII
NAMOOMAA QORANNOO AFAANII
JOORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTHI
MUUMMEE AFAAN OROMOO OGBARRUUF
FOOKLOORII**

HAGAYYA 2016

FINFINNE

Xiinxala Adeemsa Sirna Gaa’elaa Oromoo

(Shawaa Lixaa Aanaa Jalduu)

Hayiluu Hundee Galaalchaa

Gorsaa: Xilahuun Taliilaa (PhD)

Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa (MA) Guuttachuuf Qophaa’e

Yunvarsitii Addis Ababaa Kolleejjii Namoomaa, Qo’annoo Afaanii,

Joornaalizimiifi Quunnamtiitti Muummee Afaan Oromoo, Ogbarruufi

Fooklooriitiif Dhiyaate

Hagayya 2016

Finfinnee

Yunvarsitiitii Addis Ababaa Dhaabbata Qorannoo Digirii Lammaffaa

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoofi Ogbarruun guuttachuuf Hayiluu Hundee Galaalchatiin Mataduree ‘Xiinala Adeemsaa Sirna Gaa’elaa Oromoo (Shawaa Lixaa Aanaa Jalduu) jedhurratti qophaa’e adeemsa barbaachisu keessa darbuun sadarkaa ulaagaa yunvarsitiichi kaa’e guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa alaa	Mallattoo	Guyyaa
Qoraa keessaa	Mallattoo	Guyyaa
Gorsaa	Mallattoo	Guyyaa

Ibsa /Declaration/

Ani qorataan maqaafi amllatoon koo armaan gaditti eerame, qorannoon kun hojii koo ta`uu isaafi kanaan duras Yunivarsitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaaf hindhiyaanne ta`uusaa, akkasumas wabiileen qorannoo kanaaf dubbise haala seera qabeessa ta`een fudhadhee ; wabii keessatis kaa`uu koo nanmirkaneessa.

Maqaa _____.

Mallattoo _____.

Guyyaa _____.

Axereeraa

Qorannoon kun mata-duree 'Xiinxala Adeemsa Sirna Gaa'elaa Oromoo: Shawaa Lixaa Aanaa Jalduu dha. Gaaffileen bu'uraa qorannichaa, immoo adeemsi sirna gaa'elaa Oromoo akka Shawaa Lixaa Aanaa Jalduutti maal fakkaata? Akaakuuwwan fookloorii akkamii ofkeessatti hammata? Fakkoommiiwwan adeemsa sirnichaa keessatti mul'atan maal fa'i? jijjiirramaafi itti fufaatiin jiru maal irratti? kan jedhu dha. Kaayyoon qorannichaa immoo adeemsafi fakkoommiiwwan sirna gaa'elaa Oromoo Shawaa Lixaa Aanaa Jalduu xiinxaluu dha. Qorannoo kana galmaan ga'uuf, maddi ragaa maanguddoota dhimmoota gaa'ela aadaa irratti hubannoofi muuxannoo qaban mala iddatteessuu miti-carraa ta'ee, akkayyoon filatamani dha. Odeeffannoo qorannichaa barbaachisan immoo meeshaalee funaansa odeeffannoo keessaa afgaaffii, marii gareefi daawwannaan walitti qabuun danda'ameera. Ragaaleen roga garaagaraa irraa meeshaalee funaansa odeeffannoo armaan olitti heeramaniin walitti qabaman kunniin malaakkamtaa fayyadamuun qoqqoodamuun boqonnaaafur jalatti qaaceffamaniiru. Ragaalee qaaceffaman kanneen bu'ureeffachuun argannoowwan jiran adeemsi sirna gaa'elaa Oromoo gulantaalee sadi keessa darbuun kan raawwatamu yommuu ta'u, gulantaa cidha duraa keessatti laallannaa, kadhannaa, biqila laallanaafi kanfaltii warri gurbaa raawwatu dha. Yeroo cidhaa immoo fuudha dhaquu, mana seenuunfi sirna maaddii cabsachuu booda fuudhanii galuu, dhoqqeerra ejjetanii mana seenuufi hirma furamuu fa'i. Cidha booda immoo irradeebiifi hubiin duraaduubaan ni raawwatamu. Fakkoommiiwwan sirnicha keessatti mul'atan akaakuuwwan fookloorii gurguddoo arfan kan bu'ureeffatan yommuu ta'u, isaanis afoola, duudhaa hawaasaa, aadaa meeshaafi aartii duudha fa'i. Jijjiirramni guddaan haala kadhannaa, kaadhimmannaa, meeshaalee, haala geejjibaa, uffannaa, kanfaltiifi kkf. irratti mula'ta. Yaboon qorannichaa immoo aadaa sirna gaa'elaa hawaasichaan jaalatamaa tahe kana yeroo yerootti qorachuufi kunuunsuun dhaloota kallattii qabsiisuun akka itti fayyadaman gochuun gahee waajjira Aadaafi Tuurizimii aanichaa qofa osoo hin taane dammaqina hawaasa hundaa gaafatata.

Galata

Duraan dursee waraqaa qorannoo kana adeemsa deemamuu qabu eegee akka hojjetamu yeroo garaagaraatti nuffii tokko malee yaadaafi ogummaa isaaniitiin wixinee irraa kaasee hanga dhuma qorannoo kanaatti gorsaafi yaadaan kan na wajjin dhama'aa turan Xilahuun Taliilaa (PhD) hedduun galatoomfadha.

Itti aansuun yommuun qorannoo kana galmaan ga'uuf waggaa tokko guutuu dhama'aa turetti, haala garaagaraa naaf mijeessuun qofa osoo hin taane, leccalloo garaagaraa (komtiitara, kaameraa, waraqaa, peenna kkf.)fi yaadaan deeggarsa naaf gochaa kan ture obbo Taaddasaa Dhugaasaa tiif galanni koo guddaa dha. Haaluma walfakkaatun yommuun qorannoo kana geggeessaa turetti yaadaanis ta'ee, qabeenyaan na cinaa dhaabbachuun kan nagargaaraa ture b/saa Fiqaaduu Beeggii tiif galanni koo guddaa dha.

Ogummaa kompiitaraa qabuun qorannoo kanarratti suuraafi suursagaleen haalan akka qindaa'u yeroo isaa wareeguun kan nagargaare immoo B/saa Abbaay Mullsaa hedduun galatoomfadha. Kanamalees Ogummaa barressuutiin kan nagargaaraa turte durbee Firiwot Daanyee fi wayitan qorannoo kana galmaan gahuuf odeeffannoo walitti qabaa turetti, hiriwota kiyyaafi namoota yaadaanis tahee qabeenyaan na deeggaraa turan maraaf galanni koo guddaa dha.

Jechoota Gabaajee

O/W/A/E	Oogganaa waajjija albuudaafi energii
R/Bul./M/G	Raawwataa Bulchiinsa magaalaa goojjoo
R/W/SS/B/G	Raawwataa waajjira siviil saarvisiifi bulchiinsa Gaarii
[X]	Weedduu arrabsoo keessatti maqaa namoota arrabsamanii bakka bu'a.

Jibsoo

Odimootea-	Namoota ragaa qorannootiif barbaachisu kennuuf Iddattoon filatamn
Akkayyoo-	Mala iddatteessuu miti-carraa ta'ee kan qorataan kaayyoo qoranichaa bu'ureeffachuun filatu
Suursagalee-	Meeshaa suuraafi sagaleen odeeffannoo ittiin walitti qaban
Fakkoommii-	Dhimmootea aadaa murtaawaa keessatti waan tokkotti fakkeeffaman
Kabajannaa	Adeemsa sirni itti kabajamu
Lufinsa jireenyaa	Adeemsa umurii jireenyaa namni keessa darbu
Miiroo	Akaakuu afwalaloo waan namatti dhaga'mu ittiin ibsatan
Amileessa	Akaakuu afwalaloo waan tokko faarsuuf gargaaru
Laallibbata	Namoota dhima tokko osoo keessatti hin hirmaatin iddoo qabachuun irrqq siqanii ilqqilqn
Gaa'ela	Fuudhaafi heeruma
Cidha	Adeemsa yeroo gaa'elli raawwatamu

Baafata

Qabiyyee	Fuula
Axereeraa	4
Galata	ii
Jechoota Gabaajee.....	iii
Jibsoo	iv
Baafata	v
Baafataa Suuraa	x
Tarree Gabateewwanii	x
BOQONNAA TOKKO.....	1
1.1. Seensa.....	1
1.2. Ka’umsa Qorannichaa	2
1.3. Kaayyoo Qorannichaa	3
1.3.1. Kaayyoo Gooroo.....	3
1.3.2. Kaayyoo Gooree	3
1.4. Barbaachisummaa Qorannichaa	4
1.5. Daangaa Qorannichaa	4
1.6. Hanqina Qorannichaa.....	5
1.7. Qindoomina Qorannichaa	6
1.8. Seenduuba Hawaasa Aanaa Jalduu	6
1.8.1. HundeeffamaAanichaa fi Moggaafama Magaalaa Goojjoo	6
1.8.2. Teessuma Lafa Aanaa Jalduu	7
1.8.3. Hidda Latiinsa Oromoo Aanaa Jalduu.....	8
1.8.4. Iddoowwan Seena-Qabeessaafi Hawwataa Aanaa Jalduu.....	8
1.8.5. Qabeenya Albuudaa Aanaa Jalduu	10
1.8.6. Baay’ina Uummata Aanaa Jalduu	10
1.8.7. Amantii Uummata Aanaa Jalduu.....	11
1.8.8. Diinagdee Uummata Aanaa Jalduu	11

BOQONNAA LAMA.....	13
Sakatta'a Barruu.....	13
2.1. Yaad-Rimee Fookloorii.....	13
2.2. Yaaxxinoota Fookloorii.....	14
2.2.1. Yaaxxina Caasaa (Structurulist Theory).....	14
2.2.2. Yaaxxina Faaydeessummaa (Functionalism Theory).....	14
2.3. Maalummaa Fookloorii	15
2.4. Gosoota Fookloorii.....	16
2.4.1. Afoola	16
2.4.1.1. Gosoota Afoolaa	16
2.4.1.1.1. Raagoo (Oral Narative)	17
2.4.1.1.2. Afwalaloo	17
2.4.1.1.3. Himoota Gaggabaaboo (Witticism).....	20
2.4.2. Duudhaa Hawaasaa (Social Folk Custome)	20
2.4.2.1. Lufiinsa Jireenyaa (Ritrs of Passage).....	21
2.4.2.2.Gosoota Kabajannaa (Types of Rituals)	22
2.4.3.Aadaa Meeshaa (Material Culture).....	22
2.4.3.1. Hojiiwwan Harkaa (Folk Craft)	23
2.4.3.2. Oguma Aadaa (Folk Art)	24
2.4.3.3. Ijaarsa Aadaa (Folk Architecture).....	24
2.4.3.4. Aadaa Nyaataafi Dhugaatii (Folk Food and Drink).....	24
2.4.3.5. Uffannaa Aadaa (Folk Costume/Folk Dress).....	25
2.4.4. Aartii Duudhaa Hawaasaa (Performing Folk Art).....	25
2.4.4.1. Muuziqaa Aadaa (Folk Music)	25
2.4.4.2. Sochii Qaamaa (Folk Dance)	26
2.4.4.3. Diraamaa Aadaa (Folk Drama)	26
2.4.4.4. Jijjiirramaafi Itti Fufaatii.....	27
2.5.Faayidaawwan Fookiloorii.....	27
2.5.1. Miliquu (To Scape).....	28

2.5.2. Cimsuuf (Validetes Culture).....	28
2.5.3. Dhorkuuf.....	28
2.5.4. Barsiisuuf.....	29
2.6. Maalumma Fakkoommii	29
2.6.1.Fakkoommii Mallattoon Argamu	30
2.6.2.Fakkoommii Sochii Qaamaan Argaman.....	31
2.6.3.Fakkoommii Abjuu.....	31
2.7.Maalummaa Gaa’elaa.....	32
2.8.Gosoota Gaa’elaa	33
2.8.1. Kaadhimmachuu	33
2.8.2. Irradhaaba	33
2.8.3. Butii	34
2.8.4. Aseennaa.....	34
2.8.5. Waliin Deemmachuu	35
2.9. Sakatta’a Qorannoo Walfakkii	35
BOQONNAA SADI	37
Malleen Qorannichaa	37
3.1. Saxaxa	37
3.2. Madda Odeeffannoo	37
3.3. Iddattoofi Mala iddatteessuu	38
3.4. Meeshaalee Funaansa Odeeffannoo	39
3.4.1. Afgaaffii.....	39
3.4.2. Marii Garee.....	41
3.4.3. Daawwannaa.....	41
3.5. Mala Qaaccessa Ragaalee	43
3.6. Muuxannoo Hojii Dirree	43
BOQONNAA AFUR.....	45
Qaaccessa Ragaa.....	45
4.1. Adeemsa Sirna Gaa’elaa Cidha Duraa	45

4.1.1. Laallannaafi Kadhannaa	45
4.1.2. Biqila Laallannaa	48
4.1.3. Sirna Qubeellaa.....	49
4.1.4. Maallaqa Warri Gurbaa Warra Intalaaf Kennan.....	50
4.1.5. Qophiiwwan Biroo Guyyaa Cidhaa Dura Raawwataman	50
4.1.6. Afoolawwan Gulantaa Gaa’elaa Duraa Keessatti Raawwataman	51
4.2. Adeemsa Sirna Gaa’elaa Guyyaa Cidhaa.....	52
4.2.1. Qophii Fuudha Dhaquuf Taasifamu	52
4.2.2. Weedduuwwan Arrabsoo Gama Lameeninuu Dhiyaachuu Danda’an	55
4.2.2.1. Weedduuwwan Arrabsoo Bu’uraa.....	56
4.2.2.2. Afwalaloowwan Arrabsoo Ce’umsaaf Gargaaran	59
4.2.2.3. Weedduuwwan Arrabsoo Addatti Shamarran Amaamota Arrabsan	61
4.2.2.4. Weedduu Arrabsoo Yommuu Intalli Gonfoo Fudhattu	63
4.2.2.5. Weedduu Mararoo Warra Durbaa.....	63
4.2.2.6. Marga Kennuufi Eebba Fudhachuu	65
4.2.2.7. Meeshaalee Warri Intalaaf Qopheessan	67
4.2.2.8. Simannaa Yommuu Gurbaan Fuudhaa Galu.....	68
4.2.2.9. Sirbootafi Faaruwwan Guyyaa Cidhaa Dhiyaatan.....	71
4.3. Adeemsa Sirna Gaa’elaa Cidha Booda	75
4.3.1. Gammadinnaa (Missiraachoo).....	75
4.3.2. Irra Deebii.....	76
4.3.3 Hubii	77
4.4. Fakkoommiiwwan.....	78
4.5. Itti Fufaatiifi Jijjiirama	87
4.5.1. Jijjiirama	87
4.5.1.1. Qabeenya Warri Intalaaf Kennamu	87
4.5.1.2. Laallannaafi Kadhannaa	88
4.5.1.3. Haala Kaadhimmannaa.....	89
4.5.1.4. Meeshaalee Intalli Fudhattee Heerumtu	89

4.5.1.5. Uffannaafi Haala Geejjibaa	90
4.5.1.6. Jijjiirama Afoolaa	90
BOQONNAA SHAN.....	92
Cuunfaa, Goolabaafi Yaboo.....	92
5.1. Cuunfaa	92
5.2. Goolaba	97
5.3. Yaboo	101
Wabiiwwan	102
Dabalee A	
Dabalee B	
Dabalee C	
Dabalee D	
Dabalee E	
Dabalee F	
Dabalee G	
Dabalee H	
Dabalee I	

Baafataa Suuraa

Suura [1] Sirna Biqila Laallannaa Qe'ee Warra Intalaatti	48
Suura [2] Shamarran leemmatii darbaa hamaamota geggeessan	53
Suura [3] Weedduu arrabsoo shamarran warra intalaatti amaamota Arrabsan.....	62
Suura [4] Marga kennuufi eebba fudhachuu	65
Suura [5] Yommuu Mijuu guutuudhaan Misirroo Geggeessan	67
Suura [6] Meeshaalee misirrittiin fudhattee heerumtu.....	67
Suura [7] Simannaa misirroowwanii yommuu gurbaan fuudhee galu.....	68

Tarree Gabateewwanii

Gabatee [1] Hiika fakkoommiiwwanii Gulantaalee Sirna Gaa'elaa Keessatti	94
Gabatee [2] Cuunfaa Akaakuuwwan fookloorii	95
Gabatee [3] Jijjiirramaafi ittifufaatii sirna gaa'elaa keessatti	96

BOQONNAA TOKKO

1.1. Seensa

Uummanni kamiyyuu durii kaasee wantoota bu'ura eenyummaa isaa calaqqisiisu kan dhalootaa-dhalootatti dabarsaa dhufe ni qabaata. Kun immoo beekumsa hawaasni daangaa tokko keessa jiraatu waliin gabbifate, muuxannoon waliin qaban akka jiru agarsiisa. Dhimmoonni akka kanaas fookiloorii jalatti fiduun yoo qorataman caalatti bu'a-qabeessa ta'a.

Haala kanaan fookilooriin Oromoo eenyummaa, aadaa, duudhaa, qaroomina, falaasama, amantii, ogumafi kkf. waan ibsuuf akka qabeenya guddaatti ilaallama. Yaada kana Maangashaa (1992:11-12) "The Oromo folklore oral tradition, music, art and particularly proverbs and sayings has given this notion a sense of identity and common heritage. It becomes the way they see, understand, interpret the World and express their belief and values about it. "Fookilooriin Oromoo akka yaada kanaatti, miira eenyummaafi beekumsa waliin qaban calaqqisiisa. Kanamalees, ilaalcha hawaasaa akkaataa hawaasichi addunyaa itti hubatuufi hiika itti kennu, amantiifi sona waliin qaban itti ibsatan mara ofkeessatti hammata. Akkasumas, fookilooriin wantoota afaanin darban muuziqaa, oguma keessattuu mammaaksifi jechamoonni yaada miira eenyummaafi ambaa seenaa hawaasichaa ta'uu agarsiisa.

Duudhaa hawaasaa ilaalchisee immoo Malaaknaa (2006:8) "Social folk custom is a group interpretation observances, birth, rituals, initiations, marriage and burial ceremonies, secular and religious festivals. "Akka yaada kanaatti fookilooriin duudhaa hawaasaa walitti dhufeenya garee hawaasaa, kabaja guyyaa dhalootaa, sirna raawwii gaa'elaa, raawwii sirna awwaalchaa, kabaja guyyaa dhalootaa, kabaja guyyoota amantiifi mit-amantii sirnaan raawwataman ofkeessatti hammata.

Dorsan (1972:3-4) akka ibsetti, immoo duudhaan hawaasaa kan gareen hawaasaa (miseensi hawaasichaa) amantaa, guyyoota ayyaanaa, oomisha oomishuu, da'umsa, gaa'ela (fuudhafi heeruma), du'aafi kkf. haala itti raawwataman hammata.

Adeemsa sirna raawwii duudhaa hawaasaa keessatti wantoota xiinxalamuu qaban keessaa inni tokko fakkoommiwwani dha. Maalummaa fakkoommii Alice (1975:5) “Symbolism is a system of signs and as such—like language properly speaking—is a matter for semiology. But while language has its own signals which are only defined by their reciprocal articulations and their relation to linguistic meaning, symbolism uses as signals elements, acts or utterances that exist and are also interpreted, independent of it.”

Fakkoommiin akka yaada kanaatti akka mallattoo sirnaatti kan ilaalamu ta’ee, dhimma (waan) tokko wajjin walitti hidhuun hiika kan argatu. Tahus yommuu afaan odeeffannoo mataa isaa xinqooqan walitti hidhate qabaatu, fakkoommiin akka caacculee mallattoowwanii fi gochawwaniitti (acts) fayyada. akkasumas ni xiinxalama.

Wantoota duudhaa hawaasaa keessatti sirnaan raawwataman keessaa sirni fuudhaafi heerumaa isa tokko dha. Akka Aadaa Oromootti sirni fuudhaafi heerumaa karaalee adda addaa raawwatama. Isaanis, kaadhimmachuu, cabsaa, aseennaa, butii kkf. maqaa dha’uun ni danda’ama. Haaluma kanaan qorannoon kun Xiinxala Adeemsa Sirna Gaa’elaa Oromoo: Godina Shawaa Lixaa Aanaa Jalduu irratti kan xiyyeeffatu yoo ta’u, akaakuwwan fuudha-heerumaa keessaa immoo kaadhimmacuu/ naqatanii fuudhuu xiyyeeffata.

1.2. Ka’umsa Qorannichaa

Qorataa tokko akka dhimma tokko irratti qorannoo geggeessuuf wantoonni (sababoonni) nama kakaasan ni jiraatu. Kanaafuu qorannoo kana geggeessuuf ka’umsi aadaa fuudhaafi heerumaa (kaadhimmachuu) Oromoo ilaalchisee akka Aanaa Jalduutti adeemsaafi sirna mataa isaa qaba. Kanamalees sirna gaa’elaa keessatti fakkoommiwwan adda addaa ni jiraatu. Waan kana ta’eef adeemsa raawwii sirna gaa’elaa xiinxaluufi fakkoommiwwan sirnicha keessatti mul’atan sakatta’uun beeksisuutu qoraticha qorannoo kanaaf kaase.

Kanamalees akka Aanaa Jalduutti adeemsa raawwii sirna gaa’elaa kaadhimmachuun raawwatu keessatti akkaakuwwan fooklooriifi tajaajilli isaan hawaasichaaf kennan hedduun ni mul’atu. Isaanis kanneen afaaniin jedhaman (weedduu, arrabsoo eebba), kanneen gochaafi sirnaan walqabatan (biqila, ulee hirkifachuu...) meeshaalee aadaa, fakkoommiwwan adda addaa, hoodachuufi kkf. fa’i. Dhimmoota olitti heeramaniifi

kanneen kana fakkaatan akka aanichaatti raawwii sirna gaa'elaa keessatti akkamiin akka raawwatan sakatta'uufi dhugummaa isaa qabatamaatti beeksisuun ka'umsa qorannoo kanaa ta'a. Dimshaashumatti gaaffiiwwan bu'uraa armaan gadiitu qoraticha qorannoo kanaaf kaase.

1. Adeemsi raawwii sirna gaa'elaa Oromoo akka Godina Shawaa Lixaa Aanaa Jalduutti maal fakkaata?
2. Sirni gaa'elaa Oromoo akka aanichaatti raawwatamu akaakuuwwan *fookloorii* kamfaa ofkeessatti hammata?
3. Qabiyyeen akaakuuwwan fookloorii gaa'elicha keessatti argamanii maal agarsiisu?
4. Fakkoommiiwwan adeemsa raawwii sirna gaa'elichaa irratti mul'atan maal fa'i?
5. Jijjiiramniifi ittifafaatiin gaa'ela Oromoo ilaalchisee akka aanichaatti jiru maal fakkaata?

1.3. Kaayyoo Qorannichaa

1.3.1. Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa adeemsaafi fakkoommiiwwan sirna gaa'elaa Oromoo Godina Shawaa Lixaa Aanaa Jalduu xiinxaluu dha.

1.3.2. Kaayyoo Gooree

1. Adeemsa raawwii sirna gaa'elaa Oromoo akka Godina Shawaa Lixaa aanaa Jalduutti maal akka fakkaatu xiinxaluu.
2. Akaakuuwwan fookiloorii adeemsa raawwii sirna gaa'elichaa keessatti kallattii adda addaatiin mul'atan sakatta'uun
3. Qabiyyeewwan akaakuu fookloorii gaa'elicha keessatti argamanii sakatta'uun beeksisuu
4. Fakkoommiwwan sirna gaa'elaa Oromoo keessatti akka aanaa Jalduutti mul'atan skatta'uunfi hiikuu
5. Jijjiirramaafi ittifufiinsa sirna gaa'elaaa keessatti akka aanaa Jalduutti mul'atan adda baasuun beeksisuu

1.4. Barbaachisummaa Qorannichaa

Akka addunyaattis ta'ee, akka Afrikaatti akkasumas akka Oromiyaatti yoo ilaalame sirni gaa'elaa adeemsa mataa isaa ni qabaata. Haata'u malee akkaataafi adeemsi sirni gaa'elaa iddoodhaa iddootti garaagarummaa ni agarsiisa. Gara Oromiyaattis yoo deebine, bal'ina lafaafi baay'ina uummatichaa irraa kan ka'e adeemsi sirna gaa'elaafi fakkoommiwwan sirnichaan walqabatan ilaalchisee garaagarummaan nimul'ata. Kanaafuu adeemsa raawwii sirna gaa'elaa naannoo yookin garee hawaasaa tokko qorachuun ifatti baasuun kanneen gara biraa wajjin walbira qabamee akka ilaalamu gochuun barbaachisaa ta'a. Kanamalees adeemsa raawwii sirna gaa'elaa naannoo tokkoo qorachuun beeksisuun aadaa, duudhaa, safuu fakkoommiwwaiifi kkf. sirna gaa'elaa keessatti gaheen qaban akka beekaman taasisa. Walumaagalatti qorannoon kun faayidaalee armaan gaditti heeraman kanneen ofkeessatti nihammata.

- Namoota gara fuulduraatti mata duree kanaafi kana fakkaatu irratti qorannoo gadi fageenyan geggeessuu barbaadaniif aakka ka'umsaatti ni gargaara.
- Barsiisonni, barattoonnifi hojjettoonni manneen barnootaa sadarkaa lammaffaa akka aanaa Jalduutti jiran, akkasumas hawaasni aanaa Jalduu manneen dubbisaa keessaa qorannicha dubbisuun aadaan fuudhaafi heerumaa kaadhimmachuu akkamiin akka raawwatamu, akaakuwwan fookiloorii sirnicha keessatti mul'ataniifi dhaamsa isaan qaban, fakkoommiwan sirnicha keessatti calaqqisan, duudhaa, safuufi kkf. hawaasichaa gara fuulduraatti itti fufsiisuuf akka madda odeeffannootti ni gargaara.
- Waajjirri Aadafi Tuurizimii Aanaa Jalduu argannoo qorannoo kana ka'umsa godhachuun akka dhimmicharratti qorannoo biraa gadifageenyaan geggeessuufi itti fufiinsa isaa keessatti dammaqinaan hojjetu ni fayyada.

1.5. Daangaa Qorannichaa

Fooklooriin hedduu bal'aafi wantoota baay'ee akka ofkeessatti hammatu wal-nama hin gaafachiisu. Fooklooriiwwan kanneen iddoo tokkotti qorachuun daran walxaxaa waan taasisuuf qorannichi bu'a-qabeessummaa, amanamummaafi iftoominni isaa gadi bu'uu danda'a. Kana malees qorannoon tokko yeroo kenname keessatti xummuranii

dhiyeessuufis ta'ee, leeccalloo gahaa argatanii hojjechuuf daangaa qorannichaa murteessuun barbaachisaa ta'a. Daangaa qorannoo tokko murteessuu jechuun immoo garmalee akka hin bal'anneefi garmalees akka hin dhiphanne gochuu dha. Waan kana ta'eef, qorannoon kun xiinxala adeemsaafi fakkoommiiwwan Sirna Gaa'elaa Oromoo kan jedhu ta'ee, daangan isaa Godina Shawaa Lixaa Aanaa Jalduu irratti akka xiyyeeffatu ta'eera. Gosoota fuudhaafi heerumaa jiran keessaa immoo adeemsa sirna gaa'elaa naqatanii fuudhuu xiinxaluu irratti xiyyeeffata.

1.6. Hanqina Qorannichaa

Adeemsa qorannoo tokko keessatti hanqinoonni qorataa muudatan ni jiraatu. Isaan keessaa tokko yeroo dha. Yeroon qorannoo kanaa hojii idilee faana waan ta'eef, hanqinni gama kanaan qoraticha muudateera. Akkasumas gorsaa irraa fagaachuufi rakkoon maallaqaa qoraticha muudateera. Kanamalees iddoo hojii idilee turuun qorannicha hojjechuu keessatti manni kitaabaa gahaan waan hin jirreef, kitaabilee wabii gahaa argachuu dhabuun hanqina isa biraati. Itti dabaluun adeemsa qorannoo kana ilaalchisee ragaalee sassaabuuf rakkoolee geejjibaana walqabatan malee, namoota madda ragaa ta'an bakkaafi yeroo barbaachisetti argachuu dhabuun hanqinoota qorannicha keessatti ml'atani.

Hanqinootni armaan olitti ibsaman hundi galma-ga'iinsa qorannichaa waan gufachiisaniif, qabxiiwwan itti aanan akka furmaatatti gargaarramuun keessa bahameera. Isaanis hanqina kitaabilee wabiitiin walqabatan furuuf, yeroo boqonnaa idileefi akkasumas mana hojii eeyyama gaafachuun manneen kitaabaa Yunvarsitii Finfinnee mooraa kiiloo-6 keessatti argamaniifi qorannicha ilaallatan fayyadamuun alatti, kanneen qorannichaaf murteessoo ta'an muraasa dhuunfan bituun keessa bahameera. Hanqina yeroo ilaalchisee immoo, yeroo argame osoo hin qisaasessin fayyadamuun kan keessa bahame yommuu ta'u, hanqina maallaqaan walqabatu immoo qusannoon kallattii qorannichi dirqamtti barbaachisu qofa fayyadamuun furuun danda'ameera. Kanamalees yeroo ragaan sassaabamu odeeffannoo harca'ee hafe nuffii tokko malee walitti qabuun rakkoo gama kanaan jiru keessa darbuun danda'ameera.

1.7. Qindoomina Qorannichaa

Waraqaan qorannoo kun boqonnaawwan shaniin qindaa'ee dhiyaatee jira. Boqonnaan tokko seenduuba, ka'umsa, barbaachisummaa, kaayyoo, daangaa, hanqinaafi seenduuba Hawaasa Aanaa Jalduu ofjalatti hammatee jira.. Boqonnaan lama sakatta'a barruu adda addaa kan hammate yommuu ta'u, boqonnaan sadi mala qorannoofi tooftaa iddatteessuu qorataan filatee qorannicha geggeessu ofjalatti qabate. Boqonnaa afur keessatti immoo dhiheessafi qaaccessi ragaalee kan hammatame yommuu ta'u, Boqonnaa shan keessatti cuunfaa, goolabaafi yaboon walduraaduubaan dhiyaatanii jiru.

1.8. Seenduuba Hawaasa Aanaa Jalduu

1.8.1. HundeeffamaAanichaa fi Moggaafama Magaalaa Goojjoo

Akka Odeeffannoon Bulciinsa Magaalaa Goojjoo irraa fudhatame mul'isutti moggaasni maqaa aanichaa 'Jaldu' ilaalchisee yaadota *lamatu* jiru. Yaanni inni tokko lafa amma magaalaa guddittii aanichaa Jalduu (Goojjoo) jedhamu kun yeroo sanatti bosonaan marfamee ture. Bosona kana keessa immoo jaldeessi hedduninaan ture. Qonnaan bultoonni naannawa sanaa jaldeeyyii kanneen oyiruu isaanii irraa eeggachuuf lafa olka'aa yeroo ammaa manni kadhataa Ortodoksii irratti ijaarramee jiru kanarratti godoo xixiqqoo (goojjoo) citaa irraa ijaarrachuun roobaafi aduu achitti daheeffachaa midhaan isaanii akka jaldeessi hin mancaafne eeggachaa turan. Haaluma kanaan namoonni jiraattota aanichaa ta'anii fi aanaa Gindabarat irraa karaa kana dhimmoota adda addaatiif gara magaalaa *Giincitti* yommuu qaxxaamuran iddoo goojjoo jaldeessatti *na eegi* (wal eegna) yookin achiin barbuu kee (keenya, keessan) mirkaneessuuf baala cabsii achi kaa'i jechuun iddoon kun beekamtii argachaa dhufe.

Adeemsa keessa walumatti Jalduu-Goojjoo jechuun waamuun eegalame. Kanumarraa ka'uun naannoo bara 1934 ALH.keessa lafa amma magaalaa aanichaa irratti hundeeffame kana manneen citaa irratti ijaaruun babal'achaa deeme. Haala kanaan maqaan aanichaa Jaldu,maqaan wiirtuu aanichaa immoo Goojjoo jedhamuun moggaafame. Magaalan Goojjoo hundeeffama irraa yoo ilaalle umurii dheeraa kan lakkoofsifte tahus, buichhisa magaalatiin buluu kan eegalte garuu bara 1995 ALH. ta'uu odeeffannoon Bulchiinsa Magaalaa Goojjoo irraa argame ni mul'isa.

Yaanni lammaffaan yaada isa tokkoffaa wajjin baay'ee wal hin gatu. Akka yaada kanaatti naanno amma Magaalaa Goojjoo jedhamu kana bosona mukeen gurguddaa qabutu ture. Kana malees naannon isaa baddaa waan ta'eef, baay'ee qorra. Haluma kanaan guyyaa gaaf tokkoo giddu-galeesa aanichaatii jaldeessi midhaan jalaa nyaachun waan rakkiseef, adamsanii fixuuf kallattii hedduun itti duulan. Jaldeeyyii hedduun gara bosona lafa baddaa (qorraa) iddoo amma magaalaa guddittii aanichaa Goojjoo jedhamu kanatti bqatan. Gyyyaa muraasa booda haalli qilleensaa waan jijjiirrameef, qorri daran dabaluun jaldeeyyii hedduun qorraan du'anii argaman. Kanumarraa ka'uun namoonni naannoo kana Jaldu jechuun waamuu jalqaban. Boodarras kanum bu'ura godhachuun maqaan aanichaa Jaldu jedhamuun moggaafame.

Akka yaada lammaffaatti magaalli guddittiin aanichaa moggaafama Goojjoo jedhu kan argatte, Ras Goobanaa Daaccii hojiidhaaf yommuu gara kana dhufee turetti loltoonni isa wajjin turan bosonni baay'een waan tureef dahoodhaaf godoo xixiqqoo ijaaraman yeroo gabaabaadhaaf fayyadamanii turan. Bakkeen isaan qubatan kun duraan Tulluu Goojjoo, booda Goojjoo jedhamee waamamuu danda'eera. Naannoo bara 1934 keessa manneen citaa tarree galanii iddoo kanarrtti jjaarraman ka'umsa godhachuun maqaan kun akka kennameef ,odeeffannoon maanguddoota aanichaa bebbeekkamoofi bulchiinsa Magaalaa Goojjoo irraa argame ni addeessa.

1.8.2. Teessuma Lafa Aanaa Jalduu

Aanan Jalduu yeroo ammaa kana Magaalaa guddittii Finfinnee irraa kallattii Lixaatti 115km, magaalaa guddittii godinichaa kan taate Ambo irraa immoo kallattii Kaabaatti 72km kan fagaattu fi bal'ina 139, 389km² kan qabdu yoo ta'u, gandoota magaalaa afur, gandoota baadiyyaa soddonii saddeet,walumatti gandoota afurtamii lama ofjalatti hammatti. Gandoonni magaalaa, Goojjoo, Shukutee, Cobiifi Bonii yommuu ta'u, Gandoonni baadiyyaa immoo wiirtuuwwan garaagaraa jalatti qindaawanii jiru. Wiirtuuwwan kunniinis Osolee, Cobii, Shukutee, Bonii, Sariitii, Biicho, Kilbee, Koluu, Tasoo fa'i. Daangeffamni aanaa Jalduu Bahaan anaalee Meettaa Roobii, Adaa-Bargaafi Ejeree, lixaan anaalee Ambo, Ilfatafi Gindabarat, Kaaban aanaa Abuunaa Ginadabarat, Kibbaan aanaa Dandii tiin daangeffamti. (Obbo Taaddasaa Dhugaasaa 05/08/08)

Akka barruun ‘Seenaa Aanaa Jalduu’(1980:1) ibsutti bal’inni lafa aanichaa waliigalatti 139,389km² yommuu ta’u, kanneen keessaa %60 bu’aa-ba’ii yommuu ta’u, %40 goodaa (badhee) dha. Naannoon isaa irrajjireessan Gammoojjii Badda-Dareen kan marfame dha. Dimshaash- umatti, Aanaan Jalduu haala qilleensaa sadi kan qabdu yommuu ta’u baddaan %40, badda-dareen %47 gammoojjin immoo %13 dha.

1.8.3. Hidda Latiinsa Oromoo Aanaa Jalduu

Uummanni Oromoo Aanaa Jalduu keessa jiraatan gosoota idda Oromoo Maccaafi latiinsa idda Oromoo Tuulamaati. Dhimma kana ilaalchisee hanga ammaatti qorannoon gadifageenyan taasifame waan hin jirreef, maanguddoota bebbeekkamoo, Jaarsolii Caffee akka aanichaatti jiran, akkasumas barruu Alamaayyoo (2007:22)fi Magarsaa Tuujubaa, Kaasaa Nagaraa, Bayeessa Ariitii, (08/05/2016 GC.) akka madda odeeffannootti fayyadamuun hidda-latiinsa Oromoo Aanaa Jalduu akka armaan gadiitti kaa’uun danda’ameera. Latiinsa idda Oromoo Maccaa Aanaa Jalduu jiraatan keessaa tokko torban Kuttaayyeti. Kuttaayye dubartoota lama irraa ilmaan torba (7) horate. Dubartii Galaanee jedhamturraa Macca, Burra, Maliyyuu, Hidhabuufi Itu yommuu argatu, kan Buluudee jedhamturraa immoo Daadafi Abeebe argate. Ilmaan Kuttaayyee shanan Galaanen deesse walumatti shaman-Galaan jedhamuun kan beekaman yoo ta’u, kan Buluuden deesse keessaa immoo Abeebefi Daada jedhamuun beekamu. Walumatti latiinsi Oromoo Maccaa Aanaa Jalduu *Torban Kuttaayyee: Shanan Galaan, Daadaafi Abeebe jedhamanii beekamu*. Haaluma kanaan latiinsi hidda Oromoo Maccaa akka Aanaa Jalduutti jiran armaan gadiit caatodhaan kaa’amaniiru. Latiinsi idda *Oromoo Tuulamaa* Aanaa Jalduu immoo hortee ilmaan Bachoo keessaa latiinsa qomoo Garasuu ti. Ilmaan Garasuu aanicha keessatti babal’achuun jiraatan kunniin Anxuuree, Daada, Liiban, Galaan, Maammoo, Guyyee, Tuutii, Oolgoofi Maakaftaa dha.

1.8.4. Iddoowwan Seena-Qabeessaafi Hawwataa Aanaa Jalduu

Iddoowwan akka aanichaatti seena-qabeessa ta’an keessaa tokko *Kaabii Akkoo Manooyye* ti. Kaabin kun ganda Kaabii Sirbaa jedhamutti kan argamu yoo ta’u, iddoo kanatti Akkoo Manooyyen namoota dachaan hiriirsuun hora yadii waraabsisuun loon obaasisaa turte jedhamee beekama. Namoonni dachaan hiriiran yoo jedhamu, namoonni

dachaadhaan faallaa walii hiriiruun qodaa hora qabu dabareen walitti daddabarsaa deemuun iddoo kaabii jedhamu kanatti loon hora obaasan, Kanaafuu iddoon kun hanga ammaatti mukkeen garaagaraafi kaabii yeroo sana kaabame jedhamu kana hammatee jira.

Iddoo seena-qabeessi biroon *Tulluu Gorra'aa* jedhama. Tulluun kun baay'ee dheraafi bosonaan kan uwwifame ture. Kana malees akka cancalaa walqabatee kan deemuufi akka riqichaatti irraan koranii bu'uu nama dandeessisa. Waan kana ta'eef gootonni Oromoo hedduun sirnoota darban keessa iddoo kana daheeffachuun gita bittaa Habashootaa irratti fincilaa turan. Gootota Oromoo iddoo kana daheeffachuun diina unkuraa turan keessa Mullataa Fayisoo, Raggaasaa Fayisaa, Maammoo Mazammir, Taaddasaa Birruu, Agarii Tulluufi kkf. maqaa dha'uun ni danda'ama. (*Aadaafi Tuurizimii Aanaa Jalduu*)

Iddoon seena qabeessi akka aanichaatti beekamu inni biraan *Calalaga Bonii* ti. Iddoon kun bakka ulfoo, kan Sirni Gadaa achitti geggeeffamaa ture, iddoo itti tumaan tumamaa ture, iddoo gumaafi gumeen itti geggeefamufi kkf. ture. Kana malees dirreen isaa bareedaa waan ta'eef, gulufni fardeenii yeroo garaagaraa achitti geggeeffama. Naannawa Calalaga Bonii kanatti smbirroonni *booqattee* jedhamtu akka biyya keenyati achitti argamti jedhamee yaadamu baay'inaan waan jiraniif iddoon kun daran hawwataa dha.

Horri Yadiitis iddoowwan hawwataa aanaa Jalduu keessatti argaman keessaa isa tokko ta'ee, dhuma daangaa Aanaan Jalduu kallattii Lixaan, Ganda Diggoo Dachaa keessatti argama. Uuummanni aanichaa durii kaasee yoo xiqqaate waggaatti yeroo lama (Arfaasaafi Birraa) loowwan isaa Yadi geessaae hora obaafata. Akka odeeffannoon madden irraa argame ibsutti, naannawa hora yadii kana burqaawwan xixiqqaafi **biyyoo boojjii** ta' nitu bal'inaan jira. Burqituuwwan kanneenis ta'ee, biyyoo boojjiin kunniin immoo dhndhama soogiddaa ofkeessaa qabu.

Maarree namoonni horii isaanii Yadi geessanii hora obaasan jechuun biyyoo boojjii kanneen bishaanitti naquun horiin akka dhugan gochuu dha. Yommuu obaasan kanas yoo itti baay'ates horii ajjeesuu danda'a waan ta'eef, keessattuu kanneen rimaa ta'aniif ofeeggannoon barbaachisaa dha. Haala kanaan naannoon hora Yadii kun yoo

kunuunfame hawwata tuurizimiif ooluun akka madda galiitti tajaajiluu ni danda'a. (Aadaafi Turizimii Aanichaa)

Fincaa'awwan akka aanichaatti jiran keessaa bebbeekkamoon, finca'aa Luxuu, fincahaa Warabulchii, fincahaa Caancoofi kkf. maqaa dha'uun ni danda'ama. Kana malees, lageen gurguddoo akka laga Dullaa, Waranbulchi, Malkaa, Waqaraafi Luxuu faa heerun ni danda'ama. Haaluma walfakkaatun bineensonni akka gadamsaa, yeyyii, qeernsa, bosonuu, jaldeessa, weennii, Deeroofi simbirroonni garaagaraa aanicha keessatti ni argamu. Itti dabaluunis holqawwan garaagaraa kanneen akka holqa Uchee, holqa Dubbataa, holqa Godaanaafi kkf. ni jiru. Tulluuwwan akka Tulluu Habaroo, Tulluu Gorra'aa, qaala'awwan akka qaala'a Qorichaa, qaala'a Booraa, qaala'a Mokkalii kkf. iddoowwan hawwataa aanichaa keessatti argamani dha. (*Aadaafi Tuurizimii Aanichaa*)

1.8.5. Qabeenya Albuudaa Aanaa Jalduu

Aanan Jalduu qabeeny albuudaa garaagaraa ni qabdi jedhamee amanama. Haata'u malee qabeenyi albuudaa akka aanichaatti lafa keessatti argamu sadarkaa tilmaamatti malee qabatamaan wanti irraga'ame hin jiru. Kunis humna nama baratee kallattii kanaan bobba'eefi qorannoon gadifageenyaan taasifame bal'inaan waan hin jirreef akka ta'e odeeffannoon madden irraa argame ni agarsiisa. Haata'u malee akka madda kanaatti albuudonni akka baarudaa ganda Tulluufi Diggoo Dachaa, warqee ganda Bakkee Oofuufi Diggoo Dachaa, dhagaa boba'u (coal) ganda Siibaafi Tulluu Gurjii, cerrecha (ashawaa) ganda Diggoo Dachaa, Bakkee Oofuufi Tulluu, dhagaa boorallee Urgahaa Hereriifi Gooroo, kuufama soogiddaa ganda Diggoo Dachaa, Bakkee Oofuu, Tulluufi kkf. aanicha keessatti akka argaman maddeen ni heeru. (*Aadaafi Tuurizimii Aanaa Jalduu*)

1.8.6. Baay'ina Uummata Aanaa Jalduu

Odeeffannoon lakkoofsa uummataafi manaa biyyoolessaa (2007) geggeeffame bu'ura godhachuun, baay'ina Uummata Aanaa Jalduu haala armaan gadiitin dhiheessun danda'ameera. FDRE Population Census Commission Central Statistical Agency (2010:8) baay'inni uummata Aanaa Jalduu baadiyyaa dhiira 92,627 dhalaa 95,705 walitti 188,332 ta'u. Baay'inni uummata Magaalaa immoo dhiira 7,269 dhalaa 7,115 walitti 14,384 ta'u.

Baay'inni uummata aanichaa baadiyyaafi magaalaa (Urban+Rural) dhiira 55,806 dhalaa 102,820 walitti 202,716 akka ta'e odeeffannoo manaafi uummataa biyyoolessaa bu'ureeffachuun istaatiksiin naannoo Oromiyaa ni addeessa. Akka odeeffannoo kanaatti, jiraattonni magaalaa Goojjoo dhiirra 5,071 dhalaa 4,471 walitti 9,542 dha. Akka Aanichaatti uummanni magaalaa jiraatu dhiira 7,269 dhalaa 7,115 walitti 14,384 ta'u jechuu dha.

1.8.7.Amantii Uummata Aanaa Jalduu

Amantiiwwan uummanni Aanaa Jalduu hordofu ilaalchisee qorannoon gadifageenya qabu hanga ammaatti kan hin hojjetamne tahus, akka odeeffannoon Waajjira Aadaafi Tuurizimii Aanaa Jalduu irraa argame agarsiisutti, akaakuwwan amantii aanicha keessatti argaman Piroteestaantii, Ortodoksiifi Waaqeffataa dha. Akka madda odeeffannoo kanaatti amantiin Uummata Oromoo aanichaa, akkuma Oromoota kaanii Waaqeffataa turan. Adeemsa keessa garuu isaan kaan Musliima, isaan kan immoo Ortodoksii fudhachaa waan dhufaniif, amantiin duraan uummatichi hordofaa ture Waaqeffannaan lakkoofsi hordoftoota isaa hir'ataa dhufuu danda'eera. Akka odeeffannoo kanaatti haala qabatamaa amma jiruun amantiiwwan uummata Aanaa Jalduu baay'ina hordoftootatiin Piroteestaantiin sadarkaa duraarra kan jiru yoo ta'u, Ortodoksiin lammaffaa irratti argama. Ortodoksiitti aanuun sadarkaa sadaffaa irratti kan argamu amantii Waaqeffannaa ti.

Akka *FDRE* Population Census Commision Central Statistical Agency (2010:25) odeeffannoo lakkoofsa manaafi uummataa (2007ALA) bu'ureeffachuun agarsiisutti baay'ina uummata Aanaa Jalduu dhiira 99,896 dhalaa 102,820 walitti 202,716 ta'an keessaa Ortodoksii kan hordofan dhiira 50,324 dhalaa 50,815 walitti 101,139 dha. Piroteestaantiin dhiira 36,435 dhalaa 38,452 walitti 74,887 dha. Waaqeffataan immoo dhiira 12,736 dhalaa 13,205 walitti 25, 941 ta'a.

1.8.8. Diinagdee Uummata Aanaa Jalduu

Diinagdeen uummata Aanaa Jalduu harki caalan qonnarratti kan hundaa'e dha. Akka odeeffannoon barruun 'Seenaa Aanaa Jalduu' (1980:3) mul'isuufi haala qabatamaa aanichaa irraa hubachuun danda'amutti, ogummaawwan xixiqqaan akka wayaa dhahuu,

wayaa hodhuu, suphee dhahuu, hojiiwwan sibiilaa xixiqqaafi kkf. muraasni haa mulataniyyu malee, uummanni aanichaa %85 ol hojii qonnaatiin bula. Kanneen hafan naannoon % 14 immoo hojii daldalaarratti bobba'uun jiraatu. Qonna yoo jedhamu horii horsiisufi midhaan oomishuu ofkeessatti hammata. Horsiisni horii loon, bushaayee, kotte-duudawwan, lukkuuwwaniifi kkf. kan hammatu yoo ta'u, midhaanifi biqiloonni biroon aanicha keessatti oomishaman immoo, midhaan agadaa mishingaa, boqqoolloo, midhaan biirii qamadii, garbuu, ajjaa, akkasumas xaafiifi kkf. aanicha keessatti bal'inaan oomishamu.

BOQONNAA LAMA

Sakatta'a Barruu

Qorannoo tokko geggeessuuf yaada hayyotaa mata-duree qorannichaa waliin walitti dhufeenya qaban sakatta'uun barbaachisaa dha. Sababiin isaas dhimma qorannichi irratti geggeefamu sana ilaalchisee beektonni dursanii maal akka jedhan sakatta'uun qorannichaaf kallattii agarsiisuu danda'a waan ta'eefi. Akka Berg B. (2001:19) ibsetti barreeffamoota armaan duraa kan mata-duree qorannichaan hidhata qaban sakatta'uun faayidaa inni qabu keessaa tokko argannoowwan hojii qorannootiif barbaachisan gabbifachuu dha. Haaluma kanaan boqonnaa kana keessatti sakatta'a barruwwan adeemsafi fakkoommiwwan sirna gaa'elaa Oromoo waliin walitti dhufeenya qaban, Yaaxxinoota qorannichi bu'ureeffateefi qorannoowwan mata-duree kanaan walitti dhufeenya qaban akka armaan gadiitti dhyaataniiru.

2.1. Yaad-Rimee Fookloorii

Yaad-rimee fookiloorii Finnegan R. (1977:39) akka waan bu'aa walfakkoommii (as aproduct of homogenous) uummata duubatti hafoo (un sophisticated people) walitti hidhatiinsa hariiroo qaamaa waliin qaban (common physical bonds)fi faayama waliin isaan ibsu kanneen qaban akka ta'e ibsite. Akka yaada hayyuu kanaatti, hawaasni fookloorii jireenya durii (hin hammayyoomin) kanneen yoomessa uumamaa keessatti jireenya duudhawaa jiraatani dha. Uummata duubatti hafoo (unsophisticated people) jechuun immoo kanneen yoomessa uumamaa keessatti waliin jiraataniifi namooman walitti hidhata qabaatan ta'uu agarsiisa. Solomon (2007:6) hayyoota Alen Dandesfi Steven Martin wabeeffachuun akka ibsetti, yaadota gurguddoo lama ofjalatti hammata. Isaanis dhimmoota qoratamaniifi saayinsii dhimmoota kanneen qoratu dha. Akka hayyuun kun kaa'etti, jechi 'folklore' jedhu dhimmoota qorataman yoo ta'u, saayinsiin dhimmoota fookloorii qoratu immoo qorannoo fookloorii (folklore studies), qorannoo haala jireenyaa (folklife studies)fi fooklooristiks (folkloristics) jechuun itti fayyadamaa turan.

Solomon 2007:6) itti dabaluun Wiliam John Toms jecha ‘folklore’ jedhu moggaasuun eega itti fayyadamee, moggaasni Afaan Jarmanii ‘volkuskunde jedhu dhiibbaan irra ga’uu ibse. William John Toms jechoota Afaan Ingilizii ‘folk’fi ‘lore’ walitti fiduun jecha ‘folklore’ jedhu osoo hin uumiin dura jecha Afaan Jarman ‘volkuskunde’ jedhamuun akka waamamaa ture hayyuun kun ibsee jira.

2.2. Yaaxxinoota Fookloorii

2.2.1. Yaaxxina Caasaa (Structurulist Theory)

Akaakun yaaxxina kanaa durduriwwan, raagowwan, seera kabajannaa, amantiiwwaniifi looriwwan biroo keessatti caasawwan (structure) jiran qorachuu irratti xiyyeeffata. Mark Glazer (1997:773) akka barreessetti, yaaxxinni caaseffamaa looriwwan biyyoota garaagaraatti argaman walitti qabuun dhugaa isaan ofkeessaa qaban duraa-duuban boca, irradeddeebii, ergaa, haala taatota itti hirmaachise, seenaa, sagalee, gaalewwan himoota kkf. walfakkeenya isaanii kan qoratu dha. Simsfi Stephens (2005) yoo ibsan. ”Structure is more than the plot; it includes the characters and the actions they perform, places, names, repeated words and phrases__any basic elements that make the story recognizable.” Yaada kanarraa akkuma hubatamu, caasaan ta’insaa oli dha. Kunis taatotaafi gocha isaan raawwatan, iddoowwan, maqaawwan, jechaafi gaalewwan irradeddeebi’aniifi caacculeewwan walitti dhufuun seenaa uuman kamiyyuu ni hammata.

2.2.2. Yaaxxina Faayideessummaa (Functionalism Theory)

Yaaxxinni faayideessummaa uummata yookin gartuu fook (folk group) keessatti looriwwan garaagaraa argaman uummaticha yookin garee fookitiif faayidaa inni kennuufi hawaasicha keessatti hiika akkamii akka qabu agarsiisuuf xiyyeeffannoo kan taasisu dha. Yaaxxinni kun durduriwwan, raagamtaawwan, mammaaksota, amantiiwwaniifi looriwwan biroo hawaasummaan, diinagdeen, siyaasaan, aadaadhaanfi faayidaawwan biroo kennuufi hawaasicha biratti hiika akkamii akka qabaatu xiyyeeffachuun yaaxxina dhimmoota fookloorii xiinxalu dha. Yaaxxinuma kana ilaalchisuun ammas, simsfi Stephens (2005) yommuu ibsan,

Folklore communicates: it is an ongoing process of expressing information and beliefs within folk group...when we talk about interpreting folklore, many times people ask, "what does this folklore communicate to the member of the group who are sharing it?" One of the ways folklorists consider meaning is to examine the way folklore functions in the community. Ibid (2005:174)

Akkuma yaada kanarraa hubatamu, fooklooriin odeeffannoo waa'ee waan gareen hawaasaa tokko irra jiruu itti amanuu ni ibsa. Waa'ee hiika fookloorii yoo dubbannu yeroo baay'ee uummanni kan gaafatu, fooklooriin kun waa'ee garee hawaasaa beekumsa waliin qooddatee maal dubbata? Karaalee hayyoonni fookloorii hiika ittiin xiinxalan keessaa tokko haala itti hawaasa keessatti tajaajilu dha.

2.3. Maalummaa Fookloorii

Ogeeyyin fookloorii garaagaraa yeroo garaagaraatti maalummaa fookloorii haala garaagaraan kennaa turaniiru. Kunis fooklooriin adeemsa dheeraa keessa darbee waan as ga'eef, umurii dheeraa kana keessatti, hayyoonni fookloorii kallattii adda addaatiin maalummaa fookloorii kennaa waan turaniif ta'uu danda'a. Kanneen keessaa Simsfi Stephens (2005),

Folklore is informally learned, unofficial knowledge about the world, ourselves, our communities, our beliefs, our cultures and our traditions, that is expressed creatively through words, music, customs actions, behavior and materials, It is also the interactive, dynamic process of creating, communicating, and performing as we share that knowledge with other people. Simsfi Stephens. (2005:8)

Akka yaada waraabbii kanaatti, fooklooriin beekumsa al-idileen baratame, haala hin beekamneen karaa addunyaa, mataa keenya, uummata keenya, amantaa keenya, aadaafi duudhaa keenya isa ogumaan karaa afaanomaa, muuziqaa, duudhaa hawaasaan, gochaan, amalaafi meeshaaleen darbu dha. Akkasumas, walitti dhufeenya, kalaqa adeemsa jijjiirramaa hordofu, walquunnamtii fi aartii sochii qaamaa uummattoota biroo wajjin waliif qoodani.

Steven A. (1964:552) maalummaa fookloorii yoo ibsu, "Folklore is the traditional beliefs and customs of a community based on by word of mouth." Akka yaada waraabbii kanarraa hubatamutti fooklooriin duudhaa, amantaafi barsiifata hawaasa tokkoo kan afaanomaan dhalootaa-dhalootatti darbu ta'uu agarsiisa.

Kunis hawaasa hariiroofi eenyummaa walfakkaatu qabu keessatti ta'uu isaati. danda'u agarsiisa. Haala kanaan hawaasummaan kamiyyuu miira akkanaatiin “folk” jedhamuun beekama.

2.4. Gosoota Fookloorii

2.4.1. Afoola

Yaad-rimeewwan afoola jedhu keessatti qorannoowwan fookloorii ogafaan (oral literature), oguma hawaasaa (folk art), fookloorii afaanomaa (oral literature), ogbarruu hin barreeffamin (unwritten literature) barsiifata afaanomaa (oral tradition) kkf. jedhamuun waamamaa kan ture damee fookloori ti. Solomon (2007:80). Afoolli waggoota dheeraadhaaf beekumsa sammu dhala namaa keessaa madde yaadachuun namoota birootti himafaaniin, mammaakuun yookan yeedalleessuun oguma dhalootaa-dhalootatti darbaa dhufe. Ogumi kunis falaasama hawaasichaa, aadaa, haala jireenyaa, duudhaa, barsiifata hawaasaa, seenaa, wantoota jireenya keessatti nama muudataniifi kkf. ilaalchisuun oguma ittiin dabarsaniifi beeksisani dha. Akka Solomon (2007:79) ibsetti, Dhalli namaa bara lafa kanarra jiraachuu eegaleefi bara oguma barreessuu eegale walbira qabuun yoo ilaallame, ogumi barreessuu bu'aa yeroo dhihoo ti.

Ogumi barreeffamaa osoo hin eegaliin dura, aadaa, duudhaa, barsiifataalee, haala jireenyaa kkf. dhaloota lufuufi dhufutti dabarsaa kan ture afoola fayyadamuuni. Akka yaada kanaatti afoolli muuxannoo hawaaasaa adeemsa bu'aa ba'ii jireenyaa keessatti uumameefi hawaasichi dhimmoota adda addaatiif itti gargaaramu dha. Kana malees, ogumi afoolaa oguma barreeffamaa caala umurii dheeraa kan qabu ta'uu agarsiisa.

Haaluma walfakkaatuun, Afoolli dhimmoota hawaasummaan walqabatan irratti kan xiyyeeffatu ta'ee, afaanoma bu'ura godhachuun sammuutti qabachuufi yaadachuun dhalootaa-dhalootatti kan darbu dame fookiloori ti. Finnegan (1970:14)

2.4.1.1. Gosoota Afoolaa

Afoola keessatti kanneen ramadaman looriwwan hedduun ni jiru. Isaan kanneen gosoota adda addaatti qooduuf hayyoonni fookloorii karaalee adda addaa fayyadamu. Finnegan (1992:134) akka ibsitetti, hayyoonni fookloorii garaagaraa karaalee ja'a (6) hordofuun

afoola akka qoqqoodan ibsite. Isaanis bifa, qabiyyee, hojii (shoora hawaasa keessatti qabu), yoomessa murtaawaa, haala itti dhiyaatufi qoodinsa haala qabatamaa naannawa tokkoo (taxonomies) fa'i. Okpewho (1992) afoola iddoowwan saditti qoode: raagoo (oral narratives), afwalaloo (oral poetry)fi qareeyyii (witticisms) dha. Ulaagaan hayyuun kun fayyadames *seenaa qabaachuu, walaleeffamuufi unka* gaggabaaboo qabaachu dha. Yaaduma hayyootaa kana bu'ura godhachuun gosoota afoolaa sadeen Okpewho (1992) qoodaman akka armaan gadiitti dhiyaataniiru.

2.4.1.1.1. Raagoo (Oral Narrative)

Raagoon akaakuwwan fookloorii keessaa tokko ta'ee, dandeettii sammuun waa yaadachuu bu'ureeffachuun waggoota dheeraaf darbaa dhufuun dhaloota har'aa bira kan ga'e dha. Ogumi kun dhalli namaa dhaloota irraa kaasee hanga du'utti adeemsa jireenyaa kan ibsu waan ta'eef, saba kam keessattiyyuu kan argamu dha. Kanamalees raagoon ta'insoota adda addaa duraa duuba isaa eegudhaan hawaasicha jiruufi jireenya guyyuu keessatti wantoota addatti muudatan irratti hordofoota bashannansiisuu, barsiisuufi ergaa kaayyeffate haala dabarsuun dhiyaata. Oring (1986), *raagamtaa, afseenafi durdurii* jechuun raagoo iddoowwan saditti qoode. Haala kanaan gooroo afoolaa keessaa tokko kan ta'e raagoon raagamtaa,afseenafi durdurii ofjalatti kan hammata. Rraagamtaan gama isaatiin raagamtaa uumamaa (creation myth), Raagamtaan ergamootaa (Diety myth)fi Raagamtaan ergamootaa (Diety myth) jedhamuun iddoo saditti qoodama.

2.4.1.1.2. Afwalaloo

Afwalaloon bifa walaloon kan dhiyaatufi dhimmoota hawaasaa diinagdeen, hawaasummaan, siyaasaan, akkasumas gama seenaatiin gumaacha guddaa kan taasisu damee afoolati. Afwalaloon Oromoos akkuma afoola isaan biroo afaanomaan kan dhaloota lufurraa dhaloota dhufutti darbu yoo ta'u, yeedalloo qabaachuu isaatiin afoolawwan kaan irraa adda ta'a.

Akka Solomon (2007:129) ibsetti, afwalaloon aadaa hawaasichaa bu'ureeffachuun hawaasa keessatti dhuunfaan yookiin immoo gareen dhiyaachuu danda'a. Haala kanaan wantoota hawaasa jireenya guyyuu keessatti muudatan, wantoota uumamaan

walqabatani muudatan, falaasama hawaasichi qabu, beekumsa, ilaalchafi kkf. afwalaloo bu'ureeffachuun dhalootaa-dhalootatti darba.

Finnegan (1970:109-299) goorowwan afwalaloo, amileessaa (patronage), faarsaa (panegyric or praise), boo'icha (elegiac), amantaa (religious), afwalaloo addaa (special purpose), miiraa (lyric), siyaasaa (topical political)fi urursa daa'immanii (children's songs) jechuun iddoowwan garaagaraatti qooddi.

Yaduma kana bu'ureeffachuun maalummaa gosootni afwalaloo garaagaraa haala itti aanu kanaan dhiyaataniiru. Akaakuwwan afwalaloo jiran keessaa tooko afwalaloon *amileessaa* (patronage poetry) yoo ta'u, waa'ee mootii, namoota aangoo qabaniifi sooreyyii kan balballoomsu dha. Namoota dandeettii addaa qabaniin jajuu, dinqisiifachuufi kkf. sammuutti qabachuun (recitation) dhiheessu dha. Yaaduma kana Finnegan (1970:89), "The skilled and separate of this poetry is further evedent from the existence of specialist training, particularly in the skill of recitation." Akka yaadni kun ibsutti, afwalaloo gosa kanaa dhiheessuuf shaakala addaa gochuu qofa osoo hin taane, kennaa addaa barbaada; keessattuu dandeettii waan tokko shaakaluun sammuuudhaan yaadachuutiin (recitation) leenjii addaa barbaada.

Afwalaloon *faarsaa* (panegyric or praise poetry) immoo waa'ee namootaafi wantootaa sammuuudhaan yaadachuun faarsuu yookiin ceepha'uu dha. Kunis faaruu loonii, aangawoota, gootota, misirroowwan, sanyii (gosa), mootiifi kkf. jajjabeessuuf, aamilee isaanii eeguuf yookiin qeequun kanneen tajaajilani dha.

Finnegan (ibid:119) yoo ibsitu, "Praise poetry often plays an essential part in the rites of passage: when an individual (or group) moves from one status to another in society, the transition is celebrated by praise making the new status or commemoration the old." Akka yaada kanaatti immoo sadarkaa lufiinsa jireenyaa keessatti afwalaloon faarsaa iddoo olaanaa qaba. Innis yommuu namni sadarkaa jireenyaa tokkorraa isa biraatti ce'u, afwalaloon faarsaa kun kabajannaa ayyaanichaarratti ce'umsa isa haaraa agarsiisuufi isa moofaa yaadachiisuun shoora olaanaa taphata.

Afwalaloon *boo'ichaa* gama isaatiin tajaajila hawaasichaaf kennu kan mataasaa qaba. Yaada kanas ibid (1970:149) yommuu ibsitu, "The most obvious instance of elegiac

poetry are those poems or songs performed at funeral or memorial rites.” Yaada kanarraa wanti hubatamu, afwalaloon boo’ichaa akaakuwwan afwalaloo keessaa tokko ta’ee sirna awwaalchaa yookiin yaadannoo namoota du’aniif taasifamu irratti kanneen bal’inaan tajaajilan mara ofjalatti hammata. Gosti afwalaloo inni biraan afwaalaloo *amantaa* (religious poetry) yommuu ta’u, dhimmoota amantaa wajjin walqabatanirratti hawaasini bal’inaan itti tajaajilama. Finnegan (1970:168) ammas itti dabaluun akka ibsitetti, afwalaloon tokko kan amantaa ta’uu adda baasuuf, qabxiiwwan sadi xiyyeeffatamuu qabu: qabiyyeen afwalaloo sanaa amantaa ibsuu, miseensota hordofoota amantichaan irraddeddeebi’amee shaakalamuufi sammuu qabachuun dhiyeeffamuu akkasumas dhimmoota akka amantichaatti yeroo isaa eegge raawwatamu bu’ureeffachuu dha.

Itti dabaluun, afwalaloon *addaa* (special purpose poetry) waraana, hojiiwwan, adamoo, akkasumas dhimmoota dhugummaan isaa namatti dhaga’amu (a person’s true feeling) fi kkf. hawaasni haala addaatiin itti tajaajilama. Afwalaloon miiraa (lyric poetry) gama isaatiin tajaajila bal’aa hawaasaaf ni kenna. Yaad kana fakkaatu ibid (1970:242) yoo ibsitu. ”Rites of passage are very common occasions for singing. There are songs associated with birth, initiation and puberty, betrothal, marriage, acquiring anew title or status, and funeral and memorial celebration.” Lufiinsi jireenyaa keessatti afwalaloowwan haala garaagaraan fayyadamuun baramaa dha. Kunis afwalaloowwan guyyaa dhalootaa, kaka’umsaafi dargagummaa, kaadhimmachuuf, gaa’elaaf, aangoo argachuu, sirna awwaalchaafi kabaja yaadannoo namoota du’aniif taasifamu, kkf. keessatti akaakuun afwalaloon miiraa haalan tajaajila.

Afwalaloon *siyaasaa* (topical political) dhimmoota hawaasni siyaasa ilaalchisee ibsachuu barbaade, dhiibbaa gochuuf, olola siyaasaaf, dimshaashumatti dhimmoota siyaasa ilaallatan ittiin ibsachuuf kan hawaasa tajaajilu dha. Dhumarratti kan ilaallu afwalaloo *urursa daa’immanii* (lullabies) yoo ta’u, kunis fakkeenymmaa gaarii dhiheessuun daa’imman haala salphaan maaltu akka irraa eegamu barachaa deemu. Kun immoo osoo itti hin karoorfamin uumamaan hawaasa hunda biratti waan argamu dha. Walumaagalatti akaakuwwan afwalaloo Finnegan bu’ureeffachuun armaan olitti ibsaman irraa hawaasni dhimmoota garaagaraatiif afwalaloowwan garaagaraa akka fayyadamu hubachuun ni danda’ama.

2.4.1.1.3. Himoota Gaggabaaboo (Witticism)

Himoota gaggabaaboon bifa walaloon yookin immoo hololoon kan dhiyaatan oguma hawaasaan kalaqame dame afoolati. Akka Solomon (2007:134) ibsetti akaakuwwan afoolaa as jalatti qoodaman hedduu ta'uu danda'u. Kanneen keessaa muraasni, mammaaksa, hibboo, faaruu gootaa, (epic)fi kkf. fa'i. Akka yaada kanaatti himoonni gagabaaboon haala lamaan dhiyaachuu danda'u: bifa walaloofi bifa hololootiin. Fakkeenyaaf, hibboo, dubbii qoolaa, mammaaksa yoo fudhanne yeroon isaan bifa walaloon, yookiin immoo bifa hololoon dhiyaatan ni jiraata.

2.4.2. Duudhaa Hawaasaa (Social Folk Custome)

Duudhaan hawaasaa gooroowwan fookiloorii keessaa tokko ta'ee, adeemsa jiruufi jireenya keessatti hawaasni hirmaannaa waliiniitiin irradeddeebi'uun raawwatu akka ta'e hayyoonni garaagaraa ni mirkaneessu. Yaadauma kana fakkaatu Dorsan (1972:3-4) akka ibsetti, duudhaan hawaasaa garee hawaasaa yookiin miseensa garichaa amantaan, ayyaana, oomisha, da'umsa, dhaloota, gaa'ela, du'a yookiin haalawwan biroo wajjin walqabsiifamuun kan raawwatamu dha. Haala duudhaan hawaasaa keessatti kabajamu ilaalchisee Rechard Switerlich (1997:168) duudhaa hawaasaa yeroo itti dhiyaataniin iddoowwan *furitti* qoqqooduun kaa'e: waqtii eeggatanii kanneen raawwataman (calenderical custome), lufiinsa jireenyaa kanneen bu'ureeffatan (Rites of passage costume), dhimmoota hawaasni waliin kabajatu (Significant communal event custome)fi dhimmoota amantaan walqabatan (Folk belief custome) fa'i. Hayyuudhumti kun itti dabaluun akka heeretti, akaakuwwan fookiloorii duudhaa hawaasaa keessatti argamuu danda'an bakka furitti qooduun kaa'e. Isaanis ayyaanafi kabajawwan (festivals and celebrations), bashannanaafi taphoota dorgommii (recreations and games), qorsa aadaa (folk medicine)fi amantaa (folk religion) fa'i. Haaluma walfakkaatuun fookilooriwwan duudhaa hawaasaa keessatti argaman ilaalchisuun, Sims and Stephens (2005) yoo ibsan,

Rituals are repeated, habitual actions, but they are more purposeful than custom; rituals are frequently highly organized and controlled, often meant to indicate or announce membership in a group. Most rituals bring together many types of folklore: verbal such as chants, recitations, poems or songs; customery such as gesture, dance or movements; and material, such as food, awards, clothing and costumes. (Sims and Stephens, 2005)

Akka yaada hayyoota kanaatti, duudhaan hawaasaa dhimmoota garee hwaasichaa keessatti irradeddeebi'anii haala walfakkaatuun raawwatamani dha. Kunis kan raawwatamuuf, miseensa garee hawaasa tokkoo ta'uuf yookiin itti makamuu agarsiisuuf ofbeeksifachuu akka ta'e agarsiisa. Yaadichi itti dabaluun akka ibsutti, duudhaan hawasaa hedduun akaakuwwan fookiloorii garagaraa ofkeessatti hammata. Isaanis kanneen *jechaan* mul'atan, wantoota gareen jedhan (chants), kanneen sammuutti qabachuun jedhan (recitations), sirboota, wantoota irradeddeebiin raawwataman (customary) isaanis kanneen miira ofii ibsachuuf taasifamu (gesture), sochii qaamaa (dance)fi meeshaalee aadaa (material culture) isaanis, nyaata, badhaasa, uffannaafi akkaataa uffannaa fa'i.

2.4.2.1. Lufiinsa Jireenyaa (Rites of Passage)

Lufiinsi jireenyaa dhimmoota gulantaawwan jireenyaa keessatti umuriin walqabatani muudatan yookiin raawwatamani dha. Yaada kana Simsfi Stephens (2005:110) yoo ibsan, "Rites of Passage mark notable dates or stages in a person's life. Most rites of passage occur at times of change or transition: birth, puberty, entering adulthood or coming-of-age, marriage, and death, for example." Akkuma yaada kanarraa hubachuun danda'amu, lufiinsi jireenyaa umurii keessa darban keessatti mallattoo kaa'ee darbu qaba. Lufiinsi jireenyaa hedduun jijjiirrama umurii wajjin walqabatee dhufu waliin raawwatamu: dhaloota, dargaggummaa, gaheessummaa seenuu, gaa'elafi du'a akka fakkeenyaatti kaasuun ni danda'ama.

Dhuudhaa hawaasaa keessatti sirnoonni yommuu raawwataman gulantaawwan keessa darbanitu jira. Yaaduma kana ibid (2005:111) Van Gennep (1960) wabeeffachuun yoo ibsan,

*According to Van Gennep these kinds of rituals have three stages: separation (**preliminal**), transition (**luminal**), and reincorporation (**post luminal**) when a person who has gone through a ritual returns to society with a new status (1960[1908],11). Rites of passage are practiced in all cultures, but the events celebrated vary from culture to culture. (Sims and Stephens 2005:111)*

Yaadni waraabbii kun akka ibsutti, sirnoonni yommuu hawaasaan kabajamu gulantaawwan sadi keessa darbama. Isaanis gulantaa sirnaan duraa (preliminal), gulantaa

yeroo sirnaa (luminal)fi gulantaa sirnaan boodaa (post luminal) jedhama. Kanamalees akka yaada kanaatti lufiinsi jireenyaa (rites of passage) aadaa kam keessattiyyuu ni raawwatama; garuu haallifi wantoota kabajamaniin garaagarummaa ni qabaatu.

2.4.2.2.Gosoota Kabajannaa (Types of Rituals)

Akka Simsfi Stephens (2005:110) ibsanitti, Dhimmoonni kabajannaa (rituals) hawaasaa keessatti ta'insootan walqabatanii raawwatamaniifi bal'inaan beekaman, dhaloota (birth), dargaggummaa (puberty), gaa'elaa (marriage)fi du'a (death) dha. Kabajannaawwan (rituals) kanneen keessaa muraasni akka waliiglaatti hawaasa maraan yookiin naannoo bal'aa ta'e keessatti raawwatama. Baai'en isaa immoo gartuu hawaasaafi aadaa bu'ureeffachuun kan raawwatamu yoo ta'u, addattis aadaa murtaawaa ta'e ni calaqqisiisa. Yaada hayyoota kanneenii kana falaasama Uummata Oromoo wajjin walitti fidnuun yoo ilaalle waldeeggara. Innis uummanni Oromoo lufiinsa jireenyaa (Rites of Passage) sadi: dhaloota, gaa'elaafi du'a irrattii dammaqiinsa olaanadhaan waliif birmata; walbira dhaabbata; waliifis ni gumaacha.

2.4.3.Aadaa Meeshaa (Material Culture)

Aadaan meeshaa akaakuuwwan fookiloorii keessaa tokko ta'ee,wantoota ijaan argaman, harkaan qaqqabaman,arrabaanis dhamdhamamanii fi qabatamaa ta'an ofkeessatti hammata. Kanamalees meeshaaleen aadaa falaasama hawaasa tokkoo, seenaa, amantaa, aadaafi kkf. bu'ureeffachuun oguma hawaasichi baroota keessatti goonfateen kan hojjetamaniifi dhalootaaf dabarsamani dha. Yommuu darbu kanas oguma hawaasichi aadaa meeshaa tolchuufi fayyadamuu irratti qabu karaa al-idilee daawwachuun, yaadachuunfi hojjechuun dhalootaa lufurraa dhaloota dhufutti darba. Yaaduma kana Woodward (2007) yoo ibsu,

The term 'material culture' emphasises how apparently inanimate things within the environment act on people, and are acted up on by people, for the purpose of carrying out social functions, regulating social relations and giving symbolic meaning to human activity. Woodward (2007:3)

Akka yaadni kun agarsiisutti, jechi meeshaa aadaa jedhu kan xiyyeeffatu, akkamitti akka meeshaaleen uummataan tolfamaniifi uummataaf tajaajila garaagaraa kennan, walitti

dhufeenya hawaasaa kallattii qabsiisuufi sochii dhala namaa keessatti hiika fakkoommii kennan agarsiisa.

Solomon (2007:250) gamasaatiin akka heeretti, meeshaaleen aadaa akaakuuwwan fookiloorii keessaa tokko ta'ee, oguma hawaasni jiruufi jireenya isaa keessatti goonfateefi waliin gabbifateen kan hojjetamani. Kunis looriiwwan garaagaraa kan ofjalatti hammatu yoo ta'u, isaanis hojii harkaa (folk craft), oguma harkaa (folk art), maandisummaa aadaa (folk architecture), aadaa nyaataafi dhugaatii (folk food and drink), uffannaa aadaa (folk costume/folk dress) jedhamuun kan qoqqoodaman yoo ta'u, akka ifa ta'uuf armaan gadiitti dhiyaataniiru.

2.4.3.1. Hojiiwwan Harkaa (Folk Craft)

Hojiiwwan harkaa kanneen jedhaman kan hawaasni meeshaalee dheedhii naannoo isaatti argamu gargaaramuun, ofii isaatiin itti yaadee kalaquun haala salphaa ta'eefi teekinooloojii naannawa isaatti argamu fayyadamuun yeroo hedduu harkaan oomishaman hammata. Hawaasni meeshaalee kanneen ireenya guyyuu keessatti oomishaalee garaagaraa ittiin oomishuufi fedhiwwan bu'uraa adda addaa ittiin guuttachuuf kan itti fayyadamu dha. Kunis akkuma tajaajila garaagaraa qabu, moggaasa garaagaraas ni qabaata. Kanneen keessaa muraasni hojii mukaa, hojii waraqaa, rifeensa, gogaa, gaanfa, sibiila, dhagaa, supheefi kkf. maqaa dha'uun ni danda'ama. (Solomon 2007:251)

Meeshaaleen hojii harkaatiin oomishaman kunniin hedduun isaanii garee hawaasaa (folk group) murtaawaniin kan raawwatamaniifi sanyii dh'atanii kan daddarbani dha. Meeshaalee haala kanaan oomishaman hawaasni dhimmoota garaagaraatiif itti gargaarama. Kanneen keessaa meeshaalee qonnaa, dooma, qottoo, qotaa (maarashaa), harqootafi kkf. meeshaalee mana keessaa eelee, gombisaa, gaanii, ubboo, ottee, gabatee, okolee, buqqee, gundoo, gingilchaa, leemmatii, shaaxaraa, qalqalloofi kkf. meeshaalee waraanaa eeboo, gaachana, giillee, fi kkf. meeshaalee ittiin waa muran aaduu, gajara, qoncooraafi meeshaalee biro kanneen akka siree, barcuma, saanduqa, minjaalafi kanneen boroo maqaa dhahuun ni danda'ama. Ibid (2007:251)

2.4.3.2. Oguma Aadaa (Folk Art)

Hawaasni oguma mataa isaa fayyadamuun haala eenymmaa, ilaalchafi kkf. agarsiisuun wantoota naannoo isaatti argamu irraa kan hojjetani dha. Looriwwan akaakuu aadaa meeshaa kana jalatti ramadaman hedduu dha. Kanneen keessaa akka Solomon (2007:255-266) ibsetti, bocawwan (folk artifact), fakkii aadaa (folk painting), miidhaginaaf (folk decoration), meeshaalee muuziqaa (folk musical instrument) fi kkf. fa'i. Haalauma kanaan akka fakkeenyaatti supheerraa okkotee dhahuun, fakkiiwwan garaagaraa (gootota) harkaan bocuun tolfaman, wantoota miidhaginaaf fayyadaman fakkeenyaaf guutuu manaa, keenyaa manaafi kkf. meeshaalee muuziqaa aadaa kanneen akka ximboo, dibbee, ulullee akka fakkeenyaatti kaasuun ni danda'ama.

2.4.3.3. Ijaarsa Aadaa (Folk Architecture)

Haala aadaa uummata tokkoo, haala jireenyaa, haala teessuma lafaafi kkf. bu'ureeffachuun kanneen ijaaraman manneen jireenyaa, manneen amantaa, siidaawwan, iddoowwan itti walga'an, bultii beelladoota, riqaaawwan, , daagaawwan, gumbiiwwaniifi kkf. maqaa dha'uun ni danda'ama. Ibid (2007:271). Adeemsa sirna gaa'elaa keessatti qeerroon tokko wantoota sirnaan dura raawwataman keessaa tokko mana ijaarrachuu yommuu ta'u, akka aadaa Oromootti bifti manni itti ijaarramu geengoo dha. Kunis akka falaasama Oromootti geengoon tokko akkuma naanna'ee waltuquun guutuu ta'u, misirroowwan lameenis jireenya guutuu akka jiraatan hawwii qaban agarsiisii wajjin walqabata.

2.4.3.4. Aadaa Nyaataafi Dhugaatii (Folk Food and Drink)

Hawaasa tokko keessatti kan amaleeffatameefi naannawa tokkotti baramaan gosoota nyaataafi dhugaatii hawaasa naannoo tokkoon oomishamu ofjalatti hammata. akka Solomon (ibid:274) ibsetti, aadaa nyaataa/ dhugaatii kanneen jedhaman, wantoota nyaata/ dhugaatiin irraa tolfaman, haala nyaatni/ dhugaatiin itti qophaa'u, haala nyaatni/ dhugaatiin itti dhiyaatu, tooftaa nyaatni/ dhugaatiin yeroo dheeraa itti turuu danda'u, nyaata/ dhugaatii amantaan walqabatee dhiyaatu, nyaatni/ dhugaatichi faayidaa

hawaasummaa inni qabu, moggaasa nyaataa/ dhugaatii sanaaf kennamufi dhimmoota garaagaraa hedduu ofjalatti hammata.

2.4.3.5. Uffannaa Aadaa (Folk Costume/Folk Dress)

Uummanni wantoota naannoo isaatti argamu gargaaramuun oguma harkaa mataasaa fayyadamuun uffannaa adda addaa hojjetuufi dhalootaa lufurraa dhaloota dhufutti darbaa dhufe ofjalatti hammata. Ibid (207:276) akka ibsetti, uffannaa aadaa iddoo lamatti qooduun ilaaluun ni danda'ama. Isaanis, uffannaa aadaa guyyuu itti gargaaramnu (folk dress)fi kanneen guyyoota amantaa, ayyaanaafi kkf. qofa uffataman (folk costume) dha. Uffannaan aadaa garaagaraa hawaasa tokko keessatti tajaajilu, amantaa, falaasama, sanyii, sabummaafi kkf. agarsiisurratti iddoo olaanaa waan qabuuf, akka fakkoommii (as symbolic language)fi akka eenyummaa garee hawaasaa (badge of folk group identity) tajaajilu.

2.4.4. Aartii Duudhaa Hawaasaa (Performing Folk Art)

Aartiin sochii qaamaa goorowwan fookiloorii keessaa tokko ta'ee, raawwii namni tokko yookiin gareen tokko bakka daawwattoonni jiranitti yeroofi iddoo murtaawwaa ta'etti raawwatu dha.

Yaada kana fakkaatu Sims and Stephens (2005:128) yoo ibsu.”Performance is an expressive activity that requires participations, heightens our enjoyment of experiences, and invites response. In order for aperformance to “happen,” arecognized setting must exist (we have to know aperformance is taking place) and participants (performers and audience) must be present.” Akkuma yaada waraabbii kanarraa hubatamu, aartiin duudhaa hawaasaa raawwatamuuf, yoomessa (yeroofi bakka) qabatamaa, hirmaattota (dhiheessitootaafi jamaa) dirqamatti barbaachisa.

2.4.4.1. Muuziqaa Aadaa (Folk Music)

Muuziqaa aadaa muuziqaa ammayyaa irraa kan adda taasisu, aadaa, seenaa, naannoofi kkf. hawaasa tokkoo kan ibsu, yeedalloo aadaa kan fayyadamu, dhikkisni sagalee kan aadaa, meeshaaleen muuziqaas wantoota naannotti argamanirraa kan tolfamaniifi aadaa

hawaasa tokkoo kanneen calaqqisiisan akka ta'e Solomon (2007:215) ibseera. Kanamalees, muuziqaan aadaa bifa adda addaatiin waan dhiyaatuuf yeroo mara jijjiirrama keessa jira. Sababiin isaas walaloon yeedalloon, qindoominniifi kkf. afaanomaan (oraly) daddarbaa waan deemuuf, inni dhiheessu osoo hin beekiin yookaan beekes akka jijjiirramu gochuu danda'a.

2.4.4.2. Sochii Qaamaa (Folk Dance)

Hawaasni tokko muuziqaa aadaa wajjin ta'uun, uffannaa aadaa mataasaa uffachuun, meeshaalee muuziqaa aadaa wantoota naannoo isaa jiran irraa hojjetaman harkatti qabachuun sochii qaamaa akka aadaa saba tokkootti taasifamu dha. Haalli sochiin qaamaa kunniin itti raawwatamus ol-utaaluun, lafarra sochoo'uun, iddoo tokko dhaabbachuunfi kkf. akka ta'uu danda'u Solomon (ibid:216) ibseera.

Sochiin qaamaa sabuma tokko keessattis ta'ee saboota garaagaraa keessatti haala garaagaraatiin kan raawwatu yoo ta'u, moggaasa garaagaraas ni qabaata. Fakkeenyaaf, shaggooyyee (Harar), dhiichisa, ragada, shubbisa, (Shawaa), tirrii (Arsii), caasaaroobaa (Karrayyuu), geelloo (Wallaga), leemboo (Sidaamaa, sellemmee (Hadiyyaa)fi kkf. maqaa dhahuun ni danda'ama.

2.4.4.3. Diraamaa Aadaa (Folk Drama)

Do'iin aadaa dhimma hawaasummaa tokko bu'ura godhachuun taatota garaagaraa keessatti hirmaachisuun waltajjiirratti daawwattootaaf kan dhiyaatu oguma aadaa ti. Yaada kana fakkaatu Solomon (ibid: 246) akka ibsetti, diraamaan aadaa ofdanda'ee hawaasa keessatti kan qophaa'u miti: sirna kabajannaa (rituals), ayyaana, muuziqaa aadaa, sochiiwwan qaamaa, ogafaan, taphoota, amantaafi fooklooriwwan biroo yommuu raawwataman sochiiwwan, haala dubbiifi kkf. bu'ureeffachuun kan hawaasni waliin raawwatu dha. Fakkeenyaaf, iddoowwan jaarsummaa, cidha, boo'icha, dhikubsattoota yaaluu, ateetee facaasuunfi kkf.

2.4.4.4. Jijjiirramaafi Itti Fufaatii

Addumyaan dhalli namaa har'a keessa jiraatuufi kan kaleessaa tokko jechuun hin danda'amu. Wanti hundi jijjiirrama keessa jira. Jijjiiramni kunniin immoo kallattii garaagaraan mul'achuu danda'a: siyaasaan, diinagdeen, hawaasummaan, amantaan, aadaan, afoolaan, gochaan, meeshaalee itti fayyadamaniin, ilaalchaafi kkf. akka fakkeenyaatti kaasuun ni danda'ama. Yaaduma kana fakkaatu, William Bascom (1962) yoo ibsu,

Culture varies from group to group and from one period of time to another within any single group. From this follows a principle of fundamental scientific importance and as regards the people of has been learned can be modified through further learning, habits, customs, beliefs, social structures and institutions can change. (Bascom 1962:1-2)

Yaada waraabbii kanarraa akkuma ubatamu, aadaan gareedhaa-gareetti, akkasumas yeroodhaa yerootti hawaasa tokko keessattiyyuu garaagarummaa ni qabaata. Yaada murteessaafi barbaachisaa kanarraa wanti yaadamu, uummanni barate jedhamuyyuu yeroodhaa yerootti ittifufee barachuun haala duraa irraa ni jijjiirrama.

Hayyuun kun ammas (1992:3) yommuu ibsu, "Both as individuals and as groups Africans have reacted differently to the innovations with which they have been presented." Yaadni kun Afrikaan akka dhuunfattis ta'ee, akka gareetti ce'umsa haaraa garaagaraatiin akka walfudhatanii fi haala garaagaraan jijjiirrama keessa akka jiran agarsiisa. Yaada kana bu'ura godhachuun haala qabatamaa naannoo keenyaa yoo ilaalle, kallattii garaagaraatiin jijjiiramni ni jira.

Kunis aadaa, duudhaa, sirnoonni, meeshaaleen, afoolli, walumaagalatti dhimmoonni duudhaa eeggatanii dhalootaa-dhalootatti darbaa dhufan kallattii hedduun jijjiirramaniiru.

2.5.Faayidaawwan Fookiloorii

Yaaxxinoota faayideessummaa bu'ureeffachuun hayyoonni adda addaa faayidaa fookiloorii iddoo garaagaraatti qoodu. Kanneen keessaa Bascom (1965) faayidaa fookiloorii akka itti aanu kanatti iddoo afuritti qoode.

2.5.1. Miliquu (To Scape)

Miliquun wantootaa jiruufi jireenya hawaasummaa keessatti nama muudatan jalaa bahuuf haala mijataa barbaadu dha. Yaada kana Bascom (1965:290) yoo ibsu, “To scape from limits or impositions the cultural places on us. We scape from the every day by enjoying folklore, and it also can allow us to express thoughts or feelings, that are appropriate in every day society.” Yaada waraabbii armaan olii irraa wanti hubatamu, fookilooriin wantoota aadaa hawaasaa keessatti akka hin raawwanne dhorkamaa ta’aniifi dhiibbaa aadaa jalaa akka ba’aniif faayidaa qaba. Kanaaf fookilooriin dhiibbaa aadaa (hawaasaa) jalaa akka ba’aniif ni gargaara.

2.5.2. Cimsuuf (Validates Culture)

Fookilooriin dhimmoota hawaasaa akka irra deddeebi’amee raawwatu waan taasisuuf looriwwan hawaasichaa cimee akka itti fufu ni gargaara. Fakkeenyaaf, sirna gaa’elaa keessatti kanneen tajaajilan alangaa, marga, leemmatii, dhibaayyuu Sirna Gadaa keessatti bokkuu, ciiccoo sirna Ateetee keessatti siinqee, biddiqqoofi kkf. ergaa mataa isaanii ni qabu.

2.5.3. Dhorkuuf

Dhorkuun dhimmoonni aadaafi safuu hawaasichaa keessatti hinbarbaachifne akka hin raawwatamne ittisuu jechuu dha. Kunis faayidaa fookilooritiin yoo ibsamu, dhimmoota hawaasa keessatti sababoota adda addaatiin raawwatamuun hin barbaachifne tokkorraa miseensota hawaasichaa yookin kanneen biroo dhorkuu dha. Fakkeenyaaf, Sirna Gadaa keessatti namni osoo niitii qabuu niitii namaatti gale miseensota sadarkaalee Gadaa keessaa ‘Foolledhaan’ waan reebamuufi (yaabbatamuuf) namooni biroon gocha akkasiirraa ofqusatu.

Walumaagalatti dhorkuun amaloota aadaa hawaasichaa keessatti hin barbaachifneefi miidhaa qaban akka hafuufi kanneen aadaa hawaasichaan fudhatama qabaniifi faayidaa qaban akka jajjabeeffamuun itti fufu gochuu keessatti fookiloorin shoora olaanaa taphata.

2.5.4. Barsiisuuf

Fooklooriin muuxannoowwan bu'aa ba'ii jiruufi jireenya hawaasa tokkoo keessatti kallattii garaagaraatiin hawaasichi waliin qabu dhaloota lufu irraa dhaloota dhufutti dabarsa. Haala akkanaa keessatti dhimmoonni hawaasaa sababoota adda addaatiin raawwataman fakkeenyaaf, sirna gaa'elaa, Sirna Gadaa, aadaa uffannaa, aadaa nyaataa, Sirna Waaqeffannaa, kkf. karaa fookloorii barsiifamu. Yaaduma kana Fakede (1991:20) akka ibsetti, sirboonni, geerarsi, mammaaksi, durduriwwan, haalli jireenya hawaasaa, naamusa gaarii, jechamoota, haala itti dhugan /nyaatan, uffatan, itti taa'an, dubbatanfi kkf. keessatti adeemsa barsiisa. Haala kanaan daa'immaniifi dargaggoonni amala isaanii daa'imummaadhaan kallattii gaarummaatiin akka bocaman barsiisa.

2.6. Maalumma Fakkoommii

Fakkoommiin sirna mallattoo yookiin bakka bu'iinsa yaadaa dhimma tokkoon walitti hidhatuufi hiika argatu dha. Hiikni fakkoommiifi kan xinqooqaas garaagara ta'uu hayyoonni ni ibsu. Yaaduma kana Katz (1972) yoo ibsu,

Symbolism were a form of meaning that only differed from linguistic meaning by the type of signals it used and if the set of symbols (of a given culture) constituted a language one should be able systematically to substitute certain simple or complex symbol for most symbol in most contexts as one can in language replace most words by a definition. Katz J.J.(1972)

Akkuma waraabbii olii kanarraa hubachuun danda'amutti, fakkoommii hiika xinqooqarraa wanti adda godu akaakuu mallattoo qofaan ta'ee, yoo mallattoon (aadaa tokko keessatti) afaan tokko bakka bu'e, tooftadhaan mallattoo salphaa yookin walxaxaa muraasa haala galumsaan kanneen biroo hedduu bakka buusun ni danda'ama.

Todorov (1982) mallattoofi fakkoommii (*sign&symbol*) walqabsiisuun yoo ibsu,

The most widespread theory, extending from Plato to Saussure, locates the difference exclusively in motivation, which would be present in the one case and absent in the other; the signifier either resembles or does not resemble the signified; ...furthermore, motivation may be more or less present, more or less lost to memory; that does not prevent a symbol from remaining a symbol. (Todorov 1982:17)

Yaadni waraabbii kun akka mul'isutti, Yaaxxinoonni bara Pilaatoo kaasee hanga Sausuritti jiru kaka'umsa (motivation) isa yeroo tokko sababa wa'iin jiraatu, yeroo biraa immoo sababoota biroon hafu osoo hin dabalatin, mallattoon tokko fakkoommii isaa haala baramaan bakka bu'uu yookiin bakka bu'uu dhiisuu danda'a. Ittidabaluun, kaka'umsi (motivation) tarii baayi'atus xiqqaatus jiraachuu yookin yaadannoo sammuu keessaa baduu danda'a. Kun garuu fakkoommiin akka fakkoommii ta'ee itti hin fufne hin dhorku.

Jechaafi fakkoommii (verbal&symbolic) ilaalchisuun ammas hayyuun kun yoo ibsu,

The knowledge we already have of verbal symbolism is incomparably richer than our knowledge of other forms of symbolism. The linguistic symbolism is the easiest to handle while at the same it is probably the most complex manifestation of symbolism. (Todorov1982:18).

Akka yaada hayyuu kanaatti, beekumsi nuti durumaan sammuu dha qabnu fakkoommiin jechaa (verbal symbolism) haala dorgommii hin qabneen beekumsa nuti fakkoommii biraa irratti qabnu ni caala. Kanaafuu beekumsi fakkoommii xinqooqaa (linguistic symbolism) hubachuuf kanneen hunda caala ni salphata.

Fakkoommiin yaadawwan lama qabatee kan dhiyaatu dha. Innis mallattoofi hiika waan dhiyaate sanaati. Yaada kana Mortan (1975:15))yoo ibsu, "Symbol selects certain pairs (symbol, interpretation) among the set defined in the very structure of symbolism." Yaaadni waraabbii kun fakkoommiin cimdiiwwan muraasa filata: mallattoofi hiika mallattichaan walqabatu. Kanaafuu fakkoommiin akaakuu garaagaraa qaba jechuu dha. Gosoota fakkoommii kanneen keessaa muraasni armaan gaditti dhiyaataniiru.

2.6.1.Fakkoommii Mallattoon Argamu

Akka Solomon (2007:258) ibsetti mallattoowwan yaada tokkoofi isaa ol bakka bu'uudhaan hawaasa gidduutti waliigalteen akka uumamu godhu. Mallattoowwan kunniin beekamtii bal'inaan qabaachuu isaanirratti hundaa'uun iddoo lamatti qoodamu: kanneen akka addunyaatti beekkamaniifi kanneen akka hawaasa naannoo tokkootti beekaman. Mallattoowwan akka addunyaatti beekaman keessaa muraasani, fannoo (cross) kiristaana, gugee adii-nageenya, geengoo (circle) ciminaafi tokkummaatti

fakkeeffamu. Mallattoowwan akka hawaasa naannotti beekaman immoo ,ullee dallaa (balbala) irratti fannisuun farsoon jiraachuu, baala warqee balbalarratti rarraasuun jimaan jiraachuufi kkf. agarsiisau Akka Solomon (2007;300) ibsetti, iddoowwan hawasni Oromoo itti walga’u keessaa tokko muka ’Odaa’ ti. Mukni Odaa baalli isaa yabbuu kan ta’eefi raammoon kan hin nyaanne, yeroo aduus ta’ee, yeroo bokkaa, akkasumas, waldhabdee hiikuuf, walga’ii geggeessuuf, amantaa geggeessuuf, Sirna Gadaa geggeessuufi kkf. faayidaa guddaa qaba. Haala kanaan fakkoommii odaa yoo ilaalle, baay’inni damee isaa dagaagina sabichaa fakkeeffama. Jirmi isaa tokko; kun immoo hundeen uummatichaa tokko ta’uutti fakkeeffama. Waan kana ta’eef fakkoommiin kun akka uummatni Oromoo amanuttis ta’ee, akka sabni biroos fakkii muka odaa yoo arge kan uummata Oromoo ta’uu dhugaa ba’a. Kanaaf mukti Odaa uummata Oromootti fakkeeffama.

2.6.2.Fakkoommii Sochii Qaamaan Argaman

Sochiin qaamaa aadaa sabichaa irratti hundaa’uun akka mallattoowwaniitti tajaajilan ni jiru. Kunis fuula, haraka, quba, gateettii, miila, mataafi kkf. *eyentaa* yookiin *hientaa* agarsiisuu danda’a. Fakkeenyaaf, quba agarsiistuu namatti raasuun akeekkachiisa, mataa mirgaafi bitaatti raasuun diddaa, mataan gadijechuun kabajatti fakkeeffama. Kanamalees, harka olkaasanii bitaafi mirgatti raasuun nageenya agarsiisutti fakkeeffama.

2.6.3.Fakkoommii Abjuu

Fakkoommiin abjuu wantoota abjuun namatti dhfuunfi namoota kennaa addaa abjuu hiikuu irratti qabaniin xiinxalamee hiikichi fakkoommii tokko bakka bu’u dha. Yaada kana fakkaatu Freud (1963:150) “The contrast relation of this kind between adream element and its translations...as asymbolic one and the dream element it self as asymbolic of the unconscious dream thought.” jechuun ibse. Haala kanaan fakkoommiin abjuu hariiroo wanta abjuun namatti mul’ateefi hiika akka fakkoommiitti ilaalamuu ti. Wantoonni abjuun namatti dhufan mataa isaaniin waan osoo hin yaadiin ta’u dha. Fakkoommiin kun ammo haala wanti abjuudhaan namatti mul’ate sun hiikaa itti kennamu qaba. Fakkeenyaaf, akka aadaa Oromoo naannoo Jalduutti abjuudhaan bishaan (garba) yoo seenan soorummaa (badhaadhinatti) fakkeeffama. Abjuudhaan kallacha yoo argatan

immoo ilmoo akka argataniitti fakkeeffama. Fakkoommiin abjuu keessatti akkaataa aadaafi amantaa hawaasichaatti waan itti fakkoomu kan mataa isaa ni qaba. Kunis fakkoommiifi waan osoo itti hin yaadiin sammuu namaatti dhufu (symbol and unconscious) wajjin wal qabata. Haala kanaan fakkoommiin abjuu aadaafi amantaa hawaasa tokkoo irratti hundaa'uun bifa adda addaatiin hiika argata.

2.7. Maalummaa Gaa'elaa

Akka guutummaa addunyaattis ta'ee, akka haala qabatamaa biyya keenyaatti daa'imman dhalatanii guddatan yommuu umuriin isaanii akka aadaa uummatichaatti gaa'elaaf ga'e ni fuudhu yookin ni heerumu. Dirribii (2012:85) akka ibsetti, gaa'ela jechuun fuudhafi heeruma ilma ga'eefi intala geeseti. Bu'aan gaa'elaas jireenya walgargaaruufi itti fufiinsa diroo (sanyii) namaati. Yaaduma kana Obsan (2010) yoo ibsu,

Marriage is one of the most important institutions in Oromo culture. Abbootii (elders) and members of the community have roles in initiating or preparing the young for the premarriage, while and after marriage responsibilities and chunks (haftee) of events constantly changing and continuing in time under these internally motivated and externally induced factors .Obsan (2010:21).

Akka yaada waraabbii armaan oliitti, fuudha fi heerumni wantoota akka aadaa Oromooti beekamanii fi barbaachisummaa olaanaa qabani dha. Abbootiniifi miseensi hawaasichaa dhimmoota gaa'elaa keessatti shoora olaanaa taphatu. Kunis dargaggeeyyii osoo hin fuudhin, yeroo fuudhaafi fuudan booda jajjabeessuufi kaka'umsa itti uumaan. , Kanaafuu cimdiin kunniin dhaabbilee hawaasummaatti makamuun jireenya haaraa akka uumaniif gaheen hawaasaa warren umuriin jarreen kana duursanii iddoo olaanaa qaba.

Dirribii (2009) akka ibsetti, Dhuftee gaa'elaa qixaan lafa kaa'un rakkisaa ta'uu danda'a. Haata'u malee seera Oromoon dhimma gaa'elaa irratti tumatee ittiin walgeggeessaa ture waan nutti himu qaba. Seera amma yoonatti ifa ba'an keessaa immoo seera Makkoo Bilii gaa'ela irratti tumame ilaaluun ni danda'ama.

Ijoollaan jajjaboon, ciccimoon akka dhalatanitti ilmi ga'e haafuudhu; Intalli geesse haaheerumtu. Fuudhafi heeruma irratti jaalafi waa'ela kadhatanii fuudhafi heeruma sana haa mirkaneessan; yommuu ilmi fuudhu, yommuu intalli heerumtu biqila guutuu hafaaniin qabsiisanii, abbaa, haati ,anteen, haa eebbisan (murteen seera). (Dirribii 2009:269)

Yaada kanarraa wanti hubatamu, uummanni Oromoo seera ittiin bulmaataa tumate kan mataa isaa ni qaba ture. Kanneen keessaa seerri Makkoo Bili gaa'ela ilaalchisuun baafama isa tokko dha. Akka seera kanaatti, ilmi ga'eefi intalli geese yemmuu umuriin isaanii ga'e gaa'elaan walitti ni hidhamu. Gaa'eala irrattii jaalafi waa'ela kadhachuunni barbaachisa. Kana malees, yemmuu fuudhafi heerumni geggeeffamu biqila afaaniin qabsiisuun abbaa, haaatifi aantenn ni eebbisu.

2.8.Gosoota Gaa'elaa

2.8.1. Kaadhimmachuu

Kaadhimmachuun karaalee gaa'elli ittiin raawwatamu keessaa tokko ta'ee, dursa marga ergachuun sana booda mariifi fedhii maatii lameeniin kan raawwatu dha. Yaaduma kana fakkaatu, Mabaya, M (2002;226) "Marriage in Oromo culture is the responsibility of the boys and the girls family rather than being only that of two individuals." Akkuma waraabbii kanarraa hubatamu, sirna gaa'elaa naqatanii (kaadhimmatanii) fuudhuu keessatti kallattii adda addaan walqorachuufi mari'achuun fedhii maatii gurbaa fuudhuufi warra intalaatiin murtaa'a malee, fedhiin gurbaafi intalaa baay'ee hin mul'atu. Keessattuu immoo fedhiin intalaa kan gurbaa caalaa daangeffamaa dha.

2.8.2. Irradhaaba

Akaakuun gaa'elaa kun iddoo tokko tokkotti **cabsaas** jedhamee kan beekamu yoo ta'u, kan intalliifi warri intalaa osoo quba hin qabaatin warri gurbaa (gurbaa) qofti itti qophaa'uun gaa'elaaf dhaqanii dhaabbatu. Cabsaan (Irradhaabni) kan geggeeffamuuf sabaaboota garaagaraa qaba. Kanneenis, intala kaadhimmatanii seeran fuudhuuf adeemsarra osoo jiranii yoo beellamni jalaa dheeratee, adeemsa keessa warri gurbaafi warri intalaa yoo waliigaluu dadhaban shakkii keessa isaanitti waan uumuuf warri gurbaa osoo warri intalaa hin beekin irradhaaba itti dhaqu.

Irradhaaba wanti dhaqamuuf akka aadaa uummata Aanaa Jalduutti 'Ulma'ii/Hindheen'cabee hin galu jedhamee waan amanamuuf, gurbaan fuudhaaf bahe Gabaabumatti sirni gaa'elaa cabsaan fedhii gamtokkeen kan jalqabamu tahus, hirmaannaa cimaa hawaasa naannootiin kallattii sirrummaatti deebi'uun raawwatama.

2.8.3. Butii

Akaakuun sirni gaa'elaa ittiin geggeeffamu kun fedhii gamtokeen eegaluun isaa irraddhaaban walfakkeessa. Haat'u malee butii kan adda taasisu inni guddaan gurbaan fuudhu intala fuudhuu barbaade eega murteeffatee booda dargaggoota muraasa kadhachuun lafa ishiin deemtu (ooltu) keettoo jala kaa'a. Namni dhimmee nama eeggatu nama hin dhabu waan ta'eef, dhokatanii eeggachuun osoo intalli hin beekiin boortaan harkisanii yookiin baadhatanii faana balleessuuf naannoo maatii ishiirraa fagoo ta'etti geessu. Sana booda jaarsummaa warra intalaatti erguun akka araari bu'u taasifama. Jaarsoliin gama warra gurbaatiin dhaqan intalli geessee fi mucaan ga'e fuudha gaa'ela malee akka hin hafne kaasuun waan takkaa ta'e kana akkam goona jechuun warra intalaa tasgabbeessu. Sana booda kanfaltii isaan irraa barbaachisu kanfaluun araara buusanii galu.

2.8.4. Aseennaa

Sirna gaa'elaa aseennaan raawwatamu keessatti, gurbaas ta'ee maatin gurbaa osoo hin beekanin intalli gurbaa jaalatte fedhii ishiitiin kan itti galtu dha. Akka Solomon (2007:291) akka ibsetti, Aadaa Oromoo keessatti intalli umuriin ishii gaa'elaaf ga'e dargaggeessa barbaadde tokko filachuun itti galtu akaakuu gaa'elaa ti. Gaa'ela haala kanaatiin intalli gurbaa tokko yoo jaalatte, marga jiidhaa, garbuufi kkf. harkatti qabachuun mana warra gurbaa jaalattee deemuun utubaa cinaa teessi. Yeroo kana jaarsoliin naannoo warra gurbaa waliin ta'uun maalummaa gurbaa jaalattee ni gaafatu. Gurbaan yoo hin qabamne ta'eefi umuriin isaa fuudhuuf ga'e akka itti heerumtu ni eeyyamamaaf. Sababiin isaa, akka aadaa sabichaatti intalli aseennaa dhaqxe hin fuudhu jechuun hin danda'amu.

kunis durii kaasee kan jiru yoo ta'u, yeroo ammaa kana gara hafuutti deemeera. sababiin isaas intalli gurbaa tokko jaalattee yoo itti galte, hawaasa naannichaatiin akka waan mudaa qabduutti waan fudhatamuuf kabaja hin argattu. Kana malees gurbaan fuudhu fedhii isaatiin ala waan ta'eef waliigalteefi waldanda'uun jiraachuu keessatti rakkoo ni qabaata.

2.8.5. Waliin Deemmachuu

Akaakuun fuudhaafi heerumaa kun kan intalli geessefi gurbaan fuudhaaf gahe tokko fedhiifi jaalala jarreen lamaanitiin eega murteeffatanii booda iddoo murteeffatanitti waliin deemmachuun gaa'ela raawwatamu dha. Haalli sirni gaa'elaa kun itti raawwatamus, gurbaan intala jaalate tokko nam itti erguun yookin ofiin gaafatatee amansiisuu yaala. Yeroo kana maatiin isaa waan tokkollee quba hin qaban. Intallis yoo gurbaa jaalatte osoo maatiin ishii hin beekiin gurbichaan walii galti. Sana booda yeroodhaaf iddoo maatii isaan lameenii irraayyuu hiixuu ta'etti haala mijeeffachuun waliin deemmatu. Maatiin gara lamaaniiyyuu ijoolleen kunniin eessa akka dhaqan waan hin beekneef maatiin isaanii hedduu rifachuu danda'u. Keessattuu maatiin intalaa baay'ee waan rifataniif, barbaacha irraa duubatti hin deebi'an. Boodarras fedhii intalaatiin ta'uu hanga hubatanitti warri intalaa gurbicha yakkamaa taasisanii seeran gaafachuuf yookiin humnaan haleelanii intala isaanii fudhachuuf ni carraaqu. Sana booda fedhii intalaan ta'uu gaafa beekan jaarsoliin jidduu seenuun waan caffeeff jiru hanga tokko dhiyeessuun gaa'elichi kallattii qabata.

2.9. Sakatta'a Qorannoo Walfakkii

Qorannoon kun mata-duree 'Xiinxala Adeemsa Sirna gaa'elaa Oromoo: kan jedhu ta'ee, Godina Shawaa Lixaa Aanaa Jalduu irratti geggeeffame. Kaayyoon qorannichaa adeemsafi fakkoommiiwwan sirna gaa'elaa Oromoo akka Godina Shawaa Lixaa Aanaa Jalduutti jiru xiinxaluun beeksisuu ta'a. Haaluma kanaan qorannoowwan mata-duree kana wajjin walitti dhufeenya qabaniifi kanaan dura hojjetaman muraasni akka armaan gadiitti dhiyaataniiru.

Qorannoowwan kanneen keessaa tokko Nagaash Toleeraa (2007/2015). 'Xiinxala Afoolawwaniifi Hiika Fakkoommii Sirna Gaa'elaa Naqataa Aanaa Kiiramuu' jedhu yommuu ta'u, kaayyoon qorannichaa xiinxala hiika afoolawwaniifi fakkoommii mallattoowwan sirna fuudhaafi heeruma naqataa aanaa Kiiramuu beeksisuu dha. Argannoon qorannoo kanaa immoo sirni gaa'elaa aadaa yookiin naqataa Oromoo gaa'ela raawwachuu keessatti bakka olaanaa qabaachuu mirkaneesse.

Barruun walfakkii inni biraan Shuume Daamxee (2007. Qaaccessa Faayidaa Arrabsoo Naqatanii Fuudhuu Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Haala Aanaa Amuruu' kan jedhu yommuu ta'u, kaayyoon qorannichaa faayidaa arrabsoofi fayyadama jechootaa arrabsoo fuudhaafi heeruma naqataa jedha. Argannoon qorannoo kanaa immoo faayidaawwan arrabsoon qabu, falaasama hawaasichaa ibsuu, tokkummaa hawaasaa cimsuu, safuu hawaasaa barsiisuu, hojiif seexessuun jijjiirrama amalaa fiduufi akkasumas muuxannoo jiruufi jireenyaa dhaloota ammaaf qooduu keessatti gahee olaanaa qabaachuu mirkaneesse.

Haaluma kanaan walfakkeenyi isaanii dhimmoota sirna gaa'elaatiin walqabatan xiinxaluu yommuu ta'u, garaagarummaan immoo, qorannoowwan kunniin adeemsa sirna gaa'elaa Oromoo maal akka fakkaatu, akaakuwwan fookloorii gulantaalee gaa'elaa keessatti argaman, jijjiirramaafi itti fufaati adeemsa sirna gaa'elaa kkf. adda baasuun hin mirkaneessine.

BOQONNAA SADI

Malleen Qorannichaa

3.1. Saxaxa

Qorannoo geggeeffamu tokko keessatti kallattiin raawwii qorannichaa maal akka ta'e ibsamuu barbaachisa. Dhimmoonni qorannicha keessatti akka bu'uraatti ka'an maal irratti akka xiyyeeffatamuu qaban addaan baasanii beekuun qorannicha haala barbaaddameen raawwachuuf gargaara. Saxaxa qorannoo ilaalchisee Victor (2009:203) akkas jechuun ibse; "The research design is plan of action that allows the researcher to know (to paraphrase) where they came from, where they are and where they are going.) Adeemsi saxaxa qorannoo karoora hojii kan qorataan beeku qabu, eessaa akka kahe, eessa akka jiru, garamitti akka qoratichi deemuu qabu kan itti agarsiisu dha. Haaluma kanaan saxaxni mala qorataan qorannicha ittiin geggeesse, akkaataa filannoo iddattoowwaniifi tooftaalee odeeffannoon ittiin funaannaman maal-maal akka ta'e addeessameera. Ttooftaaleen odeeffannoo funaansaaf qoratichi itti gargaarame afgaaffii dhuunfaa, afgaaffii gareefi daawwannaa meeshaalee waraabbiin (sagalee, suuraafi suursagaleen) deeggarama dha.

Malli iddatteessuu immoo iddatteessuu miti carraa ta'ee, akkayyoo (purposive sampling) dha. Sababiin isaas odimoota kaayyoo qorannichaa galmaan galma danda'an carraa tokko malee filachuun odeeffannoo gahaa irraa walitti qabuuf waan barbaaddameefi. Ragaaleen funaannaman kunniinis, qabiyyee adda addaatti qoqqoodamuun mala akkamtaatiin qaacceffameera.

3.2. Madda Odeeffannoo

Qorannoo geggeessuu keessatti maddi odeeffannoo karaa gurguddoo lamaan argama. Isaanis madda odeeffannoo jalqabaafi madda odeeffannoo lammaffaati. Maddi inni jalqabaa odeeffannoo qaama dhimmi isaa ilaallatu irraa kallattiin funaannamu yoo ta'u, Maddi odeeffannoo lammaffaa immoo bakka maddi odeeffannoo jalqabaa hin jirretti qaama lammaffaa (fkn. sakatta'a ragaalee adda addaa) irraa ragaalee argamu dha.

Akka qorannoo kanaatti maddi ragaa hawaasa Aanaa Jalduu keessaa namoota kaayyoo qorannichaa galmaan gahu jedhamanii yaadamanifi iddatteessuu akkayyoon filataman, akkasumas adeemsa sirna gaa'elaa keessatti dhimmoota hirmaattotaan raawwataman keessatti hirmaachuufi hordofuuni dha.. Kanaafuu maddi gagaa qorannichaa yoomessa dhugaa keessatti adeemsa sirna gaa'elaa qoratichi xiyyeeffate jalqabaa hanga dhumaa keessatti hirmaachuun hordofamuufi maangoddoota mala iddatteessuun armaan oliitiin filatamani dha. Haala kanaan qoratichi sirna gaa'elaa lamaafi sirna biqila ilaallannaa tokko daawwachuun ragaaleen gama kanaan barbaachisa ta'an walitti qabamaniiru.

3.3. Iddattoofi Mala iddatteessuu

Iddatteessuun hirmaattota waliigalaa jiran keessaa kanneen bakka bu'uu danda'an mueteessu dha. Akkaataa yeroofi baajata qusatuufi kaayyoo qorannichaas galmaan ga'uu danda'u irratti hundaa'uun baay'ina waliigalaa irraa daangaa iddattoo addaan baafachuun kanneen bakka bu'an murteessu dha. Haaluma kanaan mata-duree qorannoo kanaaf kan mijatu mala iddatteessuu miti-carraa (non probability sampling) dha. Mala iddatteessuu miti-carraa gosoota inni qabu keessaa immoo **iddattoo akkayyoo (purposive sampling)** fayyadame. Yaaduma kana fakkaatu Berg B. (2001:32) yommuu ibsu, "When developing a purposive sample, researchers use their special knowledge or expertise about some group to select subjects who represent this population." Nicholas William (2006:79) gama isaatiin, "Purposive sampling is where the researcher selects what he/she thinks is a 'typical' sample based on specialist knowledge or selection criteria." Akka yaada waraabbii hayyoota kanneenitti qorataan iddatteessuu akkayyoo fayyadamu beekumsi waliigalaa duraan dhimmicharratti qabu murteessaa dha. Waan kana ta'eef qoratichi haala salphaa ta'een mala iddatteessuu akkayyoo fayyadamuun iddattoo qorannichaaf bakka bu'an filachuu danda'a jechuu dha. Itti dabaluun, \mala iddatteessuu akkayyoo fayyadamuu keessatti qoratichi itti yaadudhaan madden odeeffannoo filachuun ragaalee dhugummaa qabaniifi amansiisaa ta'e walitti qabuuf gargaara.

Sababii iddatteessuun barbaachiseef irraawwatamtoota hundarraa odeeffannoo sassaabuun rakkisaa waan ta'eef (yeroo, maallaqa kkf.) kanneen bakka bu'an filachuun barbaachisaa ta'a. Malleen iddatteessuu miti-carraa keessaa *akkayyoo* fayyadamuun immoo, qoratichi namoota madda ragaa ta'uun kaayyoo qorannichaa galmaan ga'uu

danda'an salphaatti akka murteessu gargaara. Haaluma kanaan qoratichi adeemsawwan guyyaa cidhaatiin duraafi guyyaa cidhaatiin boodaa jiran, akkasumas fakkoommiwan ilaalchisuun tartiibaan afgaaffiifi marii gareetiif namoota dhimmoota gaa'elaan walqabatanirratti muuxannoofi hubannoo qabu jedhamanii yaadamanirraa walitti qabuuf maanguddoota dhiira 12, dhalaa 4 walumatti odimoota 18 aanicha keessa iddoowwan garaagaraa jiraatan mala iddatteessuu armaan olitti heerameen filatamuun odeeffannoon irraa walitti qabameera. Baay'inni iddattoo dhiiraa kan warra dubartootaa kan caaleefis, saddeeta deemuun adeemsa sirna gaa'elaarratti warri dhiiraa dubartoota caalaa muuxannoo waan qabaniif ragaalee gahaafi dhugummaan isaa mirkanaa'e argachuufi.

3.4. Meeshaalee Funaansa Odeeffannoo

Milkaa'ina qorannoo tokkootiif qorataan mala odeeffannoo ittiin funaanu adda baasee beekuun barbaachisaa dha. Waan kana ta'eef qoratichi meeshaalee funaansa odeeffannoo armaan gaditti dhiyaatanitti dhimma ba'uun odeeffannoo qorannichaaf barbaachisu walitti qabuun danda'ameera. Meeshaalee funaansa odeeffannoo keessatti tajaajilan keessaa afgaaffii, marii gareefi daawwannaa meeshaalee waraabbiin deeggarama bal'inaan fayyadamuun danda'ameera. Sababiin isaas qorannichi duudhaa hawaasaa irratti waan xiyyeeffatuuf, kallattiin keessatti hirmaachuun daawwachuufi waraabbii fayyadammuu, odeeffannoo haala kanaan argachuun rakkisu immoo garee hawaasaa dhimmicharratti hubannoo qabu jedhamee yaadameef afgaaffii dhiheessuun ragaa funaanuun waan danda'amuufi. Gareedhaaf afgaaffiin kan barbaachiseef immoo hubannoo qaban wal-yaadachiisuun odeeffannoo qabatamaafi gahaa akka kennanniifi.

3.4.1. Afgaaffii

Afgaaffiin akaakuwwan meeshaa funaansa odeeffannoo keessaa tokko ta'ee, kan qorataafi odimaan fuulletti walarganii odeeffannoon irraa walitti qabamu dha. Yaada kana David E. (2004:213) yoo ibsu, "An interview is a conversation between people in which one person has the role of researcher. The interviewer has to pose questions (in either a structured, semi-structured or unstructured format) listen to (and data capture) the responses and pose new questions" Afgaaffiin akka yaani kun agarsiisutti waliin dubbii hawaasa wajjin taasifamu ta'ee, isaan keessaa namni tokko kan qorannoo geggeessu ta'a.

Inni gaafatu gaaffii caaseffamaa, gartokkeen-caaseffamaa yookiin hin caaseffamin deebistootaa dhiheessuun deebii isaan kennan qabachaa, gaaffii haaraa immoo dhiheessaa deemuu qaba. Afgaaffii gartokkeen caaseffamaa ilaalchisee David E. (2004) yommuu ibsu,

Semi-structured interviews are non-standardized, and are often used in qualitative analysis. The interviewer has a list of issues and questions to be covered, but may not deal with all of them in each interview. The order of questions may also change depending on what direction the interview takes. Indeed additional questions may be asked including some which were not anticipated at the start of the interview, as new issues arise. (David E. 2004:216-217)

Akka yaadni kun agarsiisutti, afgaafiin gartokkee caaseffamaan ulaagaa caaseffamaa kan hin guutne ta'ee, qorannoo akkamtaa keessatti bal'inaan tajaajila. Adeemsa kana keessatti qoratichi dhimmootafi gaaffiwwan deebii barbaadan barreeffatee harkatti qabata. Garuu dhimmoota kanneeniif deebii itti argachuu dhiisuu danda'a. Kanamalees afgaaffiin yeroo barbaade fooyya'uu akka danda'uufi yeroo afgaaffiin ragaaleen funaannamu kan afaaniin dubbatamu caalaa sochii odimootaa irraa odeeffannoo dabalataa argachuufi kan kana fakkaatuuf faayidaa qaba. Itti dabaluu, namoota **dubbisuufi barreessuu** hindandeenye yaada isaanii osoo jalaa hinhafin ibsachuurratti afgaaffiin meeshaa funaansa odeeffannoo filatamaa dha.

Haala kanaan, maanguddoota aadaa fuudhaafi heerumaa uummata naannichaa irratti hubannoofi muuxannoo qabaniifi kaayyoo qorannichaa irratti hundaa'uun iddattoon filataman dhiira 10 dhalaa 2 walumatti 12 ta'aniif afgaaffiwwan gartokkeen caaseffamaa ta'an dhiyaatanii odimoonni deebii itti kennanii jiru. Gaaffiwwan dhiyaatan gartokkeen caaseffamaa ta'uun akka odimtoonni yaada isaanii bal'inaan ibsataniifi kallattii barbaadameen odeeffannoo gahaa ta'e akka kennaniif gargaara.

Haala kanaan odimtootaaf dhimmoota gaa'ela duraafi boodaa, fakkoommiwwaniifi akkasumas ittifufaatiifi jijjiirrama ilaallatan walumatti 36 ta'an afgaaffiwwan gartokkeen caaseffamaa ta'an dhiyaachuun deebiin akka itti kennamu ta'eera. Afgaaffiwwan odimootaan deebii argatan kunniinis meeshaalee waraabbii (sagaleefi suur-sagaleen) deeggaramuun walitti qabameera. Afgaaffii suursagaleen waraabuun faayidaa qabaachuu David E. (2004:227) yoo ibsu, "The use of a tape recorder is vital for conducting

interviews. Not only does it record the essential data, it permits the interviewer to concentrate on the process of listening, interpreting, and re-focusing the interview.” Akka yaada hayyuu kanaatti, afgaaffii meeshaa waraabbii gargaaramuun odeeffannoo qorannichaaf murteessaa ta’e walitti qabuu qofa osoo hin taane, miira guutuun dhaggeeffachuuf, qaaccessuufi irradeebi’anii xiinxaluuf gargaara.

3.4.2. Marii Garee

Ragaalee gahaa qorannoo tokkoof barbaachisu meeshaalee funaansa odeeffannoo tokko qofaan argachuun rakkisaa dha. Waan kana ta’eef, afgaaffii gareedhaaf mijataa ta’eefi kaayyoo qorannichaa bu’ura godhate qopheessuun barbaachisaa dha. Yaaduma kana fakkaatu David E. (2004:230) yommuu ibsu, ”Focus groups can be a low cost way of collecting data; but require a considerable amount of cooperation and enthusiasm from participants.” Akka yaada warabbii kanaatti afgaaffiin garee xiyyeeffatamee karaa baasii gadaanaatiin odeeffannoo walitti qabachuuf hedduu gargaara; Tahus tokkummaafi fedhii cimaa odimoota (namoota garicha keessatti hirmaatan) kanneenirraa barbaachisa.

Neuman (2007:88) akka ibsetti, isa namni tokko beeku inni biraa hinbeeku, kan tokko dagate inni biraa itti dabaluun ni danda’aa. Kanaafuu odeeffannoo gahaafi amansiisaa ta’e argachuuf mala kanaan qorataan odeeffannoo kenname dhaggeeffachuun yaadannoo qabachuufi suursagaleen waraabamuun funaanameera.

Kanaafuu qoratichi namoota aadaa fuudhaafi heerumaa irratti beekumsafi muuxannoo gahaa qabu jedhamee yaadame Dhiira 4, dhalaa 2 walitti 6 ta’an qindeessuun afgaaffiiwwan gartaokkeen banaa fakkoommiin walqabatan dhiyaatanii akkaataa hubannoo irratti qabaniin odimtoota kanneeniin deebiin itti kennamee jira.

3.4.3. Daawwannaa

Daawwannaan meeshaalee ragaan ittiin funaannamu keessaa tokko ta’ee odeeffannoo jalqabaa (primary data) qorannoo tokkoof barbaachisu ittiin walitti qabuuf gargaara. Akaataa kanaan qoratichi lafa odeeffannoo gahaafi amansiisaan afgaaffii dhuunfaafi marii gareetiin argachuun rakkisaa ta’etti, iddoo sirni fuudhaafi heerumaa geggeeffametti kallattiin keessatti hirmaachuufi daawwachuun meeshaalee waraabbii sagaleefi suur-

sagaleen gargaaramuun odeeffannoon funaanamee jira. Kanamalees, kaayyon daawwannaa kanaa deebii afgaaffiifi marii gareetiin argame caalatti mirkaneessuu ta'a. Wanti namni hojjetu, wanta namni dubbatu irraa adda ta'uu mala; wanti namni dubbatus waan namni hojjeturraa yeroon adda ta'u ni jiraata. Daawwannaan immoo odeeffannoo qorannoo tokkoof barbaachisu qabatamaafi amansiisaa waan taasisuuf qorannichis fudhatamummaa argata. Meeshaalee waraabbii ilaalchisee hayyuun David E. (ibid:326) yommuu ibsu, "In addition to text, photographs, or other visual data such as video or film recording are also source of qualitative data." Akka yaada kanaatti odeeffannoo barreeffamaan argamutti dabalataan, meeshaaleen waraabbii footoo, yookiin meeshaalee daawwii biroo isaanis, viidiyoo yookiin waraabbii fiilmii madda odeeffannoo qorannoo akkamta ti.

Daawwannaa *hirmaachisaa* (participant observation) faayidaa olaanaa qabaachuu David E. (2004) akka armaan gadiitti ibseera.

Participant observation is a research method most closely associated with ethnographic methodology, and has its origins in British anthropology and the Chicago school of sociology. The central intent of this method is to generate data through observing and listening to people in their natural setting, and to discover their social meanings and interpretations of their own activities; ... With participant observation, the researcher becomes a member of the group being researched and so begins to understand their situation by experiencing it. (David E. 2004:241)

Yaada waraabbii olii kanarraa hubachuun akkuma danda'amu, daawwannaa hirmaachisaan mala qorqnnoo sanyii wajjin hariiroo kan qabu yoo ta'u, dursa Biriiteniifi Chikaagotti (Britain & Chicago) akka jalqabame agarsiisa. Kaayyoon daawwannaa hirmaachisaa yoomessa uumamaa keessatti dhimmoota hawaasaan dalagaman keessatti hirmaachuufi daawwachuun ragaa walitti qabuu dha. Kanamalees dhimmoota daawwatamanirratti hiikkaa sochii hawaasummaa barbaaduufi qaaccessuu dha. Akkasumas daawwannaa hirmaachisaa keessatti qoratichi miseensa garee hawaasichaa qorannoon irratti geggeeffamuu ta'uun wajjin hirmaachaa haala isaanii hubachuu danda'a.

Haaluma kanaan qoratichi sirna gaa'elaa aadaan geggeeffamerratti gama lameeninuu (warra gurbaafi warra intalaa) guutummaan keessatti hirmaachuun daawwannaadhaan

odeeffannoo qabatamaa argame meeshaalee waraabbii (sagalee, suura fi suursagalee) fayyadamuun walitti qabameera. Ragaaleen haala kanaan waltiit qabamanis akka haala isaatti gulantalee gaa'elaa sadan keessatti qoqqoodamuun qaaceffamaniiru.

3.5. Mala Qaaccessa Ragaalee

Qorannoon kun mala qaaccessa ragaalee *akkamtaa* kan fayyadame yommuu ta'u, Kunis odeeffannoo *akkamtaa* gaaffiiwwan maaliif? akkamitti? jedhuuf deebii laachuuf kan carraaquufi dhimmoota qorannicha keessatti dhiyaatan hunda jechaan kan ibsuu dha. Yaada kana David E.G (2004:346) yoo ibsu, "The main focus of qualitative research is to understand the ways in which people act and the accounts that people give for these actions." Yaada hayyuu kanaa irraa akkuma hubatamu, xiyyeeffannoo guddaan mala akkamtaa akkaataa uummanni waan tokko gochaan agarsiisu hubchuufi itti gaafatamummaa hawaasichi gochoota raawwataman kanneeniif qaban xiinxaluuf akka ta'e agarsiisa. Sababiin qoratichi mala akkamtaa filateefis dhimmoonni qorannoo kana keessatti ka'an kan hawaasni sirnaan raawwatu waan ta'eef, kallattiidhaan hawaasa keessa seenuun (hirmaachuun) odeeffannoo barbaachisu walitti qabuun qaaccessuufi. Kanamalees odeeffannoowwan meeshaalee funaansa odeeffannoo armaan olitti heeramaniin funaannaman ragaalee akkamtaa (qualitative data) waan ta'eef, malli ittiin qaaceffamus mala akkamtaa ta'uu qaba. Hayyuun kun itti dabaluun ammas, "Qualitative analysis (or should be) aregorous and logical process through which data are given meaning." Yaadni kunis mala qaaccessa odeeffannoo akkamtaa keessatti odeeffannoon adeemsa loojikaawaa hordofuun akkaataa hiika kennuu danda'utti qaaceffamuu qabu.

3.6. Muuxannoo Hojii Dirree

Hojii qorannoo tokko akka kaayyeffatametti galmaan gahuuf hojii dirree geggeessuun barbaachisaa ta'a. Haala kanaan mata-dureen qorannoo kanaa Xiinxala Adeemsafi Fakkoommiiwwan Sirna Gaa'elaa Oromoo: Shawaa Lixaa Aanaa Jalduu jedhu dha. Kaayyoo qorannichaa galmaan ga'uuf qoratichi muuxannoowwan hojii dirree akka armaan gadiitti iddoowwan gurguddoo *saditti* qoqqooduun fayyadameera.

Muuxannoo hojii dirree duraa keessatti qoratichi Onkoloolessa 2008/16 keessa gorsaa isaa wajjin yaada waljijjiiruun matadureen qorannichaa, 'Xiinxala Adeemsafi

Fakkoommiiwwan Sirna Gaa'elaa Oromoo Shawaa Lixaa Aanaa Jalduu' akka ta'u mirkaneeffame. Haaluma kanaan xalayaan deeggarsaa Yunvarsiticha irraa fudhachuun hojiin qorannichaa eegalame. Kanatti aansudhaan qoratichi wixinee jalqabaa qopheeffachuun ji'a Muddee keessa yeroo jalqabaatiif gorsaan akka ilaalu taasifame. Erga gorsaan wixinee jalqabaa irratti sirreeffama kennee booda, meeshaalee funaansa odeeffannoo hojii dirree irratti ragaalee sassaabuuf qoratichaan filataman daawwannaa, afgaaffiifi marii garee gargaaramuun namoota iddattoo miti carraa keessaa akkayyoon filataman irraa ragaa kaayyoo qorannichaa galmaan ga'uu danda'an walitti qabuuf carraaqqii cimaan taasifame.

Kunis jalqaba waajjira Aadaafi Tuurizimii Aanichaa irraa seenduuba hawaasa Oromoo aanaa Jalduufi waa'ee aanichaa irratti odeeffannoo akka kennan gaafachuun ragaaleen murtaawan walitti qabaman. Ragaalee hafan hedduu keessattuu dhimmoota adeemsa sirna gaa'elaa duraafi booda raawwatanan, akkasumas ilaalchisee akkoommiiwwaniin walqabatan immoo jaarsolii caffeeffii maanguddoota dhimmicharratti muuxannoo qabanirraa afgaaffiifi marii gareetiin walitti qabuun danda'ameera. Ragaalee hafan immoo yoomessa dhugaa keessatti iddoo sirni gaa'elaa itti geggeeffame keessatti hirmaachuufi adeemsa sirnichaa daawwachuun odeeffannoon qorannichaaf gahaa ta'e funaannameera.

Muuxannoo hojii dirree boodaa keessatti ragaaleen meeshaalee funaansa odeeffannootiin walitti qabaman gara barreeffamaatti jijjiirramuun sadarkaa sirni gaa'elaa keessa darbu (sirnaan dura, yeroo sirnaafi sirnaan booda) qoqqoodamuun qaacceffamaniiru.

BOQONNAA AFUR

Qaaccessa Ragaa

Boqonnaa kana jalatti odeeffannoo gaaffilee bu'uraa boqonnaa tokko keessatti ka'aniifi deebii argachuufi kaayyoo qorannichaa mirkaneessuuf ragaaleen odimoota irraa afgaaffii marii gareefi daawwannaan funaannaman walduraa-duubaan mala akkamtaa gargaaramuun qaaceffamaniiru. Akkaataan itti qaaceffamanis, gulantaaawwan kabajannaa (steps of rituals) bu'ureeffachuun yommuu ta'u, odeeffannoowwan funaannaman iddoowwan saditti (cidha dura, yeroo cidhaafi cidha booda) qoodamuun qaaceffamaniiru. Haala kanaan odeeffannoowwan meeshaalee funaansa odeeffannoo armaan olitti heeramaniin funaannaman qoqqoodamanii duraaduuba isaanii eeggachuun akka armaan gadiitti xiinxalamaniiru.

4.1. Adeemsa Sirna Gaa'elaa Cidha Duraa

4.1.1. Laallannaafi Kadhannaa

Adeemsa sirna gaa'elaa Aadaa Oromoo keessatti haalli itti jalqabamuufi dhimmoonni amma guyyaa cidhaatti raawwataman hedduun ninjiru. Adeemsa kadhatanii fuudhuu keessatti hunda dura ilaallannaatu geggeeffama. Akka odeeffannoon odimoota irraa funaanname ibsutti, yeroo durii maatiin gurbaa fuudhuu intala isaaf taati jedhan barbaadanii (qoratanii) murteessuun gurbicha xiqquma gurra buusuun murtoodhuma isaaniitiin gaaffii warra intalaatiif dhiyeessu turan. Adeemsa keessa hanga tokko jijjiirramuun ilaallannaa keessatti dargaggeessi umuriin isaa fuudhaaf gahe tokko dhuunfaan yookiin hiriyoota isaa wajjin bakka shamarran hedduminaan argamanitti deemuun ilaallachuun sana booda warraan gahachuun amaleeffatamaa dhufe. Yaaduma kana fakkaatu, Biraanuu (2003:35) akka ibsetti, dargaggoon tokko yeroo umuriin isaa fuudhaaf ga'u hiriyoota isaa wajjin bakka garaagaraatti durba isaaf taatu barbaaduun ilaaluuf. Kanaafuu, sirna gaa'elaa kaadhimmachuu geggeeffamu keessatti jalqaba gurbaan fuudhaaf gaheefi qophaa'e tokko bakka shamarran hedduminaan argamanitti hiriyoota isaa wajjin ta'uun kan naaf taati jedhe filata. Sana booda maatii isaa mariisisuun gara murteessutti deemama.

Akka ragaan odimoota irraa argame ibsuti ilaallannaa keessatti gurbaa fuudhu qofa osoo hin taane, maatiin isaas shamarree mucaa isaaniitiif taati jedhan barbaaduu yookiin firaan keettessuun heeruu keessatti shoora olaanaa taphatu.

Ilaallannaa wajjin wantoota walqabatan keessaa tokko wal-qorachuu dha. Qorannoon kun dhimmoota garaagaraa ofjalatti qabata. Kanneen keessaa tokko sanyiin warra sanii seenaa gaarii qabaachuu, aadaa hojii qabaachuufi duudhaa (safuu) hawaasaa beekuun warra intalaa ni qoratamu. Itti dabaluunis, qomoon warra intalaa kan warra gurbaa wajjin firooma qabaachuufi dhiisuun ni sakatta'ama. Sana booda gurbaan marii maatii isaatiin murtoorra ga'uun kadhannaa geggeessa. Kadhannaan adeemsa sirna gaa'elaa keessatti dhimmoota cidhaan dura geggeeffaman keessaa gocha isa jalqabaa ti.

Haala kanaan gurbaan fuudhu abbaa yookiin firootan isaa biroo waliin ta'uun waraqaan ni barreeffama; qabiyyee waraqichaas muka keessaa filachuun utubaaf, midhaan keessaa filachuun immoo sanyiif akkuma barbaadamu, nutis intala keessan abalu jedhamtu mucaa keenya abalu jedhamuuf gaa'elaaf akka kennitan kabajaafi ulfina guddaan isin gaafanna kan jedhu dha. Waraqaan haala kanaan eega barreeffamee booda margi *coqorsi* mataan hincitin saddeet yookiin sagal keessa kaa'amee dachaafamuun jaarsa naannoo sanaa keessaa tokkotti kennamuun warra intalaa biraan gahama. Margi coqorsi saddeet ta'uun saddeettan Gadaa Oromoo irraa kan dhufe yommuu ta'u, sagal immoo Saglan Booranaa wantoota jedhamanirraa dhufan.

Waraqaan kadhannaa warra intalaa bira gahee hanga guyyaa shaniitti warri gurbaa obsaan dhaggeeffatu. Guyyaa shanan kana keessatti warri intalaas gama isaaniitiin gurbaan namma jiruu godhatuufi saragee ta'uu, warra gurbaa immoo sanyii gaarii ta'uu, seenaa gaarii qabaachuufi kkf. qorachuun intala isaanii kennuuf yookiin diduuf murtoo tokkorra gahu. Yoo intala kennuu barbaadan cal'isanii waraqaa kadhannaa achumatti qabatanii turu. Yoo kennuu hin barbaanne garuu waraqaa ergame sana karaadhuma nama dura geessee warra gurbaatti deebifama. Yoo waraqaan achumaan ture intala kennuuf fedhii qabaachuu agarsiisa waan ta'eef, waraqaan ergamee gaafa guyyaa shanaffaa abbaan gurbaa yookiin firootan isaa saddeeta dhaabbatu.

Akka aadaa Oromoo naannichaatti saddeetni jalqabaa jaarsolii saddeetin geggeeffama. Kanarras ka'ee akka saddeeta jedhameefi kunis marsaa Sirna Gadaa irraa akka madde ragaan odimoota irraa argame ni mirkaneessa. Jalqabaa kanarratti jaarsoliin dhaabbataniituma eebbifatanii beellama 2ffaa qabatanii galu malee, hin keessummeeffamuufi dhimmoota baay'ee keessas seenuun hin jiru.

Saddeeta guyyaa *beellama lammaffaarratti* jaarsolii nama saddeet dirqama hin barbaachisu. Akka hawaasa Oromoo naannawa Jalduutti beellama lammaffaafi sana booda namoota afuriin deemuun baramaa dha. Kanaafuu beellama lammaffaa kanarratti abbaa/ wasiilli/ aanten biroo namoota afur ta'anii qe'ee warra intalaa eega dhaqanii booda akka hangafaa quxisuutti safuufi aadaa Oromoo eeganii eebbifatu. Asitti akaakuwwan afoolaa keessaa *afwalaloon* gahee taphachuu eegala. Dhimma kana mata-duree 'Gosoota Afwalaloo Duroo Gaa'elaa' jedhu keessatti bal'inaan kan ilaallu ta'a.

Beellama lammaffaan kun *mana seennaa* jedhamuun kan beekamu yommuu ta'u, warri intalaa qophii cimaa taasisuun jaarsolii saddeetaa ni simatu. Nyaataafi dhugaatiin aadaa haalan jira jechuu dha. Akka Geexee Qawweessaafi Magarsaa Tuujubaa.23/06/2008 ALH.ibsanitti, adeemsa kana keessatti jaarsoliin warra gurbaa akka mana seenan eega eeyyamamee booda mana seenanii dhaabbatu; jaarsoliin gama warra intalaa garuu ni taa'u. Haala kanaan jaarsoliin gama warra gurbaa al-sadi walduraaduuban eebbifachuun eeyyama jaarsolii gama warra intalaatiin ni taa'u. Sana booda jaarsoliin gama warra gurbaa jaarsa waltajjii tokko ni kennatu. Jaarsi waltajjii kun hanga xumura gaa'elichaatti adeemsa jiru hunda ni ooggana; ni too'atas. Adeemsi itti aanu maaddiin ni dhiyaata; maaddii kanarratti nyaataafi dhugaatiin garaagaraa (bidden ittoowwan garaagaraatiin, farsoo geeshoo, farsoo lallaafaa, qunduftii...) ni dhiyaata. Dhumarras intala osoo hin kennin dura biqala ilaallachuufi firaan mari'atanii qorachuu akka qaban waliigaluun jaarsoliin saddeetaa ulee hirkifachuun saddeetichi guyyaa sanaa goolabama. Ulee hirkifachuun akka naannawa kanaatti shamarreen sun gaa'elaaf gaafatamuu (akka qabdiitti) ilaallama.

4.1.2. Biqila Laallannaa

Saddeeta lammaffaa (mana seennaa) keessatti akkuma waliigalanii mana warra intalaatti biqila midhaan dheedhii (yeroo baay'ee garbuu) maqaa gurbaafi intalaa dhahuun bishaanitti naqu. Akka Hundee Galaalchaafi Biraanuu Guddisaa (19/07/2008 ALH ibsanitti, gaafa beellama sadaffaa sirna biqala ilaallannaatu geggeeffama. Akkaataa kanaan guyyaa beellamaa jaarsoliin saddeetaa gara warra intalaatti imaluun dhaqanii dhaabbatu. Eega mana seenanii hunda dura biqilli warri intalaatti biqilfame gingilchaarra kaa'amee ifatti as ba'uun ni daawwatama.yoo biqilichi haalan funyaan yaase gammachuun daangaa hin qabu; jaarsa waltajjiitiin margi (coqorsi) lakkoofsan saddeet/ sagal qarshii kuma tokko wajjin irra kaa'ama.

Kanaaf akka hawaasa naannichaatti midhaan biqileera; margi immoo jiidha dha; kun egaa dardaraafi shamara sanaaf walitti milkiin qajeeluu agarsiisa; hormaata; badhaadhinis; jarreen kun yoo wal-fuudhan kallattii hundaan (karraan, jagnaana, sanyiin kkf.) ni milkaa'u jedhama. Biqila gingilchaarra kaa'uun akka duudhaa hawaasichaatti garalaafinaattii fakkeeffama. Waan kana ta'eef, margaafi biqila gingilchaarra kaa'uun, keessa ofiitti gidiraa tokko malee hawwii milkaa'inaa sammuutti qabachuun dhimma gaa'elaa dubbachuutti fakkeeff

Suuraa [1] Sirna Biqila Laallannaa Qe'ee Warra Intalaatti

Beellama 3ffaa kanarrattis akkuma isa lammaffaa nyaataafi dhugaatiin garaagaraa ni dhiyaata. Dhumarratti adeemsa jiran lama: kaadhimmachuun (qubeella godhachuun)fi gabaabsanii guyyaa cidhaa qabachuun sirnichi goolabuun ni danda'ama.

Yoo guyyaa qubeellaa (kaadhimmachuu) qabatan, beellama qabamerratti sirni qubeellaa raawwachuun, adeemsa itti aanutti sirna gaa'elaatiin fuudhaafi heerumni geggeeffama. Yoo sirna qubeellaa (kaadhimmachuu) irra utaluun beellama guyyaa cidhaa qabatan immoo gama lameeniinuu wantoonni laf-jalee keessatti barbaachisan raawwatamuun sirni gaa'elaa guyyaa qabametti raawwatama.

4.1.3. Sirna Qubeellaa

Akka ragaaleen afgaaffiin odimoota irraa funaannameefi daawwannaan argame mul'isutti, sirni qubeellaa adeemsa mataa isaa qaba. Adeemsi kunis baay'inaan sirna gaa'elaan walfakkaata; misirrittii fuudhanii waan hin galleefi ulaagaalee hunda guutuun dirqama waan hin taaneef sirna gaa'elaa irraa adda ta'a. Qophiiwwan gurbaan taasisu keessaa, intalaaf uffatni irraa-jala, kophee, warqee (yoo xiqqaate kan qubaa)fi kkf. warra gurbaatiin ni qopheeffamaa.

Warri intalaa sirni qubeellaa achitti waan raawwatuuf qophiin isaanii kan warra gurbaa caala cimaa ta'uu danda'a. Haala kanaan gaafa guyyaa beellamaa bakka jaarsoliifi hirmaattonni gama lameenii jiranitti misirroowwan lameeniin sirna qubeellaa adeemsa mataa isaa hordofuun ni raawwata. Adeemsi sirnichaas akka hawaasa Oromoo naannichaatti, dursa jaarsoliin eega seenanii booda gurbaan namoota isaa qabatee akka seenu ni eeyyamama.

Kanatti aansuun sirns qubeellaatu geggeeffama. Kunis qubeelliwwan misirroowwan lameeniif qophaa'e meeshaa nama hawwatu (masoobii xiqqoo, hodhaa biroo kkf.) irra kaa'amuun nidhiyaata. Haala kanaan dursa gurbaan qubeellaa qophaa'e keessaa kan misirrittii kaasuun quba ishiitti ni kaawisa; misirrittiinis dabaree ishii eeggachuun qubeellaa isaaf qophaa'e kaastee quba isaatti eega kaawistee booda, lamaan isaaniyyuu harka isaanii wal-cinaa olqabuun hirmaattotatti agarsiisuun sirnichi goolabama.

4.1.4. Maallaqa Warri Gurbaa Warra Intalaaf Kennan

Akka hawaasa Oromoo naannawa Jalduutti, kanfaltiiwwan guyyaa biqila laallannaa raawwataman ni jiraatu. Akka odimootni Bayeessa Ariitiifi Magarsaa Tuujubaa (08/05.2008 ALH. Himanitti, biqilaf qarshii kuma tokko, margaafis qarshii kuma tokko, uwwisaan haadhaa akkuma kana qarshii kuma tokko walumatti maallaqni guyyaa kana warra gurbaa irraa barbaachisu naannoo qarshii kuma sadi (3000) ta'a. Kanamalees hanga gaafa guyyaa cidhaatti adeemsaan kanneen guutaman ni jiraatu. Isaanis intalaaf uffata guutuu, kophee, warqee harkaa, kan gurraafi akkasumas darbee darbee kan mormaas gurbaa fuudhuun (warra gurbaan) bitama. Kunis giddu galeessaan akka haala amma jiruun gara qarshii 10,000-20,000 tti deemuu danda'a. Haala kanaan baasiin armaan olitti heerameefi kkf. osoo guyyaan cidhaa hin gahin dura warra gurbaatiin raawwata.

4.1.5. Qophiiwwan Biroo Guyyaa Cidhaa Dura Raawwataman

Adeemsa sirna gaa'elaa aadaa keessatti, warra gurbaatinis ta'ee warra intalaan qophiiwwan osoo guyyaan gaa'elaa hinga'in taasifaman nijiraatu. Gama lameeniinuu wantoonni sirnicharratti nyaatamaniifi dhugaman niqopheeffama. Kanamalees meeshaaleen wantoonni kunniin itti hojjetaman dursa itti yaadamuun akka dhiyaatan taasifamu. Haala kanaan akkuma bal'ina gaa'elichaatti firoottan/ aanteewwaniifi namoonni naannoo niwaamamu. Kanamalees gurbaan fuudhuufi intalli heerumtu hiriyoota jalatan keessaa jaala lama-lama kadhachuun guyyaa gaa'elaa sana bira dhaabbachuun akka kunuunsan ofqopheessu.

Wantoota guyyaa gaa'elaatiin dura qopheeffamuu qaban keessaa inni biraan gurbaan fuudhu dhuunfatti mana ijaarrachuu qaba. Haala kanaan lafa iddoo manaa warra isaa heeyyamsiisuun gargaarsafi deeggarsa hiriyoota isaatiin mana qophee (xiqqoo) ni ijaarrata. Waan kana ta'eef, gurbaan fuudhu guyyaa cidhaa intala (misirrittii) fuudhee mana warra isaatti galuun yeroodhaaf malee, yeroo muraasa booda gurbaan intala fuudhe wajjin mana bahuun mana dhuunfatti ijaarratetti galuun jireenya dhuunfaa isaanii geggeeffatu.

4.1.6. Afoolawwan Gulantaa Gaa'elaa Duraa Keessatti Raawwataman

Afoolawwan gulantaa gaa'elaa duroo keessatti raawwataman keessaa tokko eebba jaarsolii saddeetaatiin raawwatamu dha. Eebbi gulantaawwan gaa'elaa sadeen (cidha dura, guyyaa cidhaa, cidha booda) keessattis kan dhiyaatu tahuuyyuu, jalqabni isaa qophii gaa'ela duraa keessatti.

Jaarsoliin saddeetaa guyyaa mana seennaa irraa eegalanii hanga gaa'elli raawwatamuutti hunda dura dhaabbatanii al-sadi walduraa-duubaan eebbifachuun dhimmoonni biroon itti aanu. Afwalaloon eebbaa akka hawaasa Oromoo naannoo Jalduutti yeroo baay'ee tajaajilan kanneen armaan gadii ti.

Kan nagaan nu bulche nagaan nu haa oolchu

Irraa gora nu haa oolchu

Dogoggora nu haa oolchu

Bakkalchi bakkeen haa ba'u

Bakkeen nagaa haa ta'u

Dhugee haa booressu

Dheedee haa barbadeessu

Kormi cirri haa ta'u

Rimaan haphee haa ta'u

Xinnaan haa guddatu

Guddaan haa bulu

Qotataan haa quufu

Tikfataan haa houru

Daldalaan haa buusu

Kan caamee goggogsu nu haa baasu

Kan roobee tortorsu nu haa baasu

Sanyii sadeeniin nuu haa tolu

Nuyi jennee Waaqni haa jedhu

Gadaan roobaa gabbina

Gabbisi Waaq!

Afwalaloo eebbaa armaan olii kanarraa akkuma hubatamu, haalli eebbi itti dhiyaatu irradeddeebii kan qabuufi dhaamsa garaagaraas ni qabaata. Irradeddeebii yoo jennu adeemsa eebbifannaa keessatti inni dura eebbisu afwalaloo murtaa'e fayyadamee eebbisuun isa itti aanutti dabarsa. Inni itti aanu immoo ka'umsarratti afwalaloo isa duraarraa adda ta'e fayyadamuun adeemsa keessa isuma duraas walkeessa fayyadamuun eebbisee isa sadaffaatti dabarsa. Inni sadaffaan gama isaatiin afwalaloowwan muraasa kan hin fayyadamamin keessa buusuun isaan duraa keessaas akkuma barbaachisetti itti dabalee eebbifachuun sirni eebbaa goolabama. Kanamalees qabiyyeen eebbaa yoo ilaallame, hawwii gaarii gaa'elichaaf qaban, Uumaan addunyaa kanaaf nagaa akka buusu, uumamni hundi rakkoo tokko malee nagaan akka jiraatan, jireenya badhaadhina akka jiraatan, seera uumaafi duudhaa hordofuun lufiinsa jireenyaa keessa akka darbuufi kkf. dha. Akaakuun afwalaloo biroon gaafa guyyaan cidhaa dhiyaatu (keessattuu guyyootni muraasni hafan) dhiyaatan weedduu arrabsooti. Weedduun arrabsoo hedduun jal-bultiirratti ni dhiyaatu; haaluma walfakkaatuun immoo guyyaa cidhaas waan dhiyaataniif gulantaawwan gaa'elaa keessatti qoqqooduun xiinxaluu rakkisaa ta'a. Waan kana ta'eef afwalaloowwan weedduu arrabsoo gulantaa gaa'elaa guyyaa cidhaa keessatti qoqqoodamuun qaacceffameera.

4.2. Adeemsa Sirna Gaa'elaa Guyyaa Cidhaa

Gulantaan sirna gaa'elaa kun yeroo murteessaa misirroowwan lameen itti gaa'elli isaanii raawwwii argatu waan ta'eef hirmaannan jirus gulantaawwan gaa'elaa duraafi boodaarra cimaa dha. Waan kana ta'eef, ragaaleen adeemsa sirna gaa'elaa irratti guyyaa cidhaa akka aadaatti adeemsifame daawwatamuun argaman iddoo saditti qoqqoodamuun qaacceffamaniiru. Isaanis qophii fuudha dhaquuf taasifamu, dhimmoota qe'ee warra intalaatti raawwataman, dhimmoota yommuu gurbaan fuudhee galu raawwatamani dha. Adeemsicha keessatti afoolliwwan, fakkoommiiwwaniifi kkf. xieeffannoo argataniiru.

4.2.1. Qophii Fuudha Dhaquuf Taasifamu

Kutaan kun qophiiwwan adeemsa sirna gaa'elaa guyyaa cidhaa keessatti raawwataman keessaa isa jalqabaati. Guyyaa kana yeroo baay'ee waaree dura naannawa sa'a 3-5 qophiin fuudha dhaquuf taasifamu yeroo itti finiinu dha. Namoonni kallattii

garaagaraatiin qe'ee warra gurbaa fuudhuutti walga'u. Jaalliwwan gurbaas daboo isaanii wajjin fardeenin dabaalamanii gurbaa fudhatanii fuudha dhaquuf warra gurbaatti walga'u. Dargaggoonni hamaamotaaf gurbaan qopheeffates akkuma kana. Jaarsoliin dhimmoota walxaxaa ta'erratti ogummaan nagaa buusuun gaa'elichi akka milkaa'u ga'ee taphachuu danda'anis sa'atii kana qe'ee warra gurbaatti argamuun dirqama ta'a. Shamarran immoo leemmatii isaanii faayomsanii harkatti qabachuun miila isaanii dabareen kaasanii fuulduratti u'utaalaa darbachuun amaamota geggeessu. Kunis akka aadaa naannichaatti *leemmatii hidhachuu* jedhamuun beekama.

Leemmatii kana yommuu hidhatan (darban) afaanin immoo *amaamotaafi gurbaa fuudhu* ni faarsu; amma inni fuudhatti qajeelee karaa kututtis ni geggeessu. Afoolli iddoo kanatti fayyadaman akka armaan gadiitti dhiyaateera.

Suura [2] Shamarran leemmatii darbaa hamaamota geggeessan

Shamarreen baaftu, *Amaamoota obboo suman geggeessa* jechuun yoo baaftu, hirmaattonnis kanuma irradeddeebi'anii jedhu. Qabiyyeen afwalaloowwan asitti akka ce'umsaatti tajaajilan kanneen gurbaa fuudhufi amaamota faarsan yommuu ta'u, kanneen keessaa muraasni,

Amaamota obboo yaa gugurraa, yaa mushurraa, suman geggeessaa
 Amaamota obboo daalen kufee, miinzen dhufee, ka'i sin geessaa
 Amaamota obboo yaa urgooftuu, mormi shittoo, suman geggeessaa

Jechuun shamarran hanga gurbaan fuudhu karaa kututti leemmatii darbaa wajjin sochoo'uun geggeessu. Eega mucaan fuudhu isaanirraa fagaachaa deemee immoo gara warra gurbaatti deebi'uun weedduu/ faaruu/ abdiifi mararoo ofkeessaa qabu armaan gadiifi kkf. weeddisaa hanga inni fuudhee galutti obsaan eegu.

[1] Erbee teessoo, erbee teessumaa

Si haa oofkalchuu yaa (x) koo

Waaqni eessumaa.

[2] Hayee maaloo,haadhakoo maaloo

Aduun dhiitee, eelee hin dhaabbattuu

Obboon dhufee, baatee hin daawwattuu.

[3].Sintuulladhaa, yaakaboota koo

Bitaan ba'ii, mirgaan naaf galii

Sin daawwadhaa,yaa taabota koo.

[4] An nan soraa naa hin gingilchituu

An nan sirbaa naa hin iliilchituu.

[5] Kaabiin jigee biyyoo wajjinii

Si haa oofkalchuu yaa[X] koo,

Miinjee wajjinuu.

[6] Yaa abaaboo, abaaboo dooraa

Lammachakoo noor yaa abbaa booraa

Abbaan booraa yaabbatee boonaa.

[7] Yaa abaaboo yaa abaabilee

Dafii galii yaa [x] koo galcha jabbilee.

[8] Arbuun bosee rarra'eet margee

Maaloo sirbaa, maaloo taaphadhaa

Cidha [X] dharra'een argee.

[9] Arbuu bosee jala hin darbanii

Maaloo sirbaa, maaloo taaphadhaa

Cidha [x] lamuu hin arganii.

[10] Gundoo hodhee, qunnaa loggomee

Kooraa hiiktuu yaa soroggomee.

Faaruuwwan armaan olitti 1-9 heeraman kunneen eega gurbaan fuudha dhaqee booda amma inni milkaa'uun fuudhee galutti warra gurbaatti yeroo baay'ee samarran gurbaa geggeessanii deebi'aniin kan taphatamu dha. Faaruwwan kunniin dhaamsa yookiin ergaa sirna gaa'elichaan walqabate waan dabaru niqaba. Kanneen keessaa *hawwii* (oofkaltii)fi yaada simannaa yommuu gurbaan fuudhee galuu akka *fakkeenyatti kaasuun ni danda'ama*. Kunis hawwii/ abdii gurbaan fuudha dhaqe akka milkaa'ee (oofkalee) nagaadhaan fuudhee galu qaban ittiin ibsatu. Haala kanaan gurbaa eega fuudhaaf geggeessanii amma inni fuudhee galutti yeroo isanii faaruu olitti ibsaman kanneenifi kkf. jechaa eegu. Yoammuu kanas gidduu-gidduutti iddoo tuuta'anii gurbaa faarsanii garee-gareedhaan kallattii gurbaan fuudha dhaqerra leemmatii darbuudhaan fagaatanii, ammoo iddoodhuma duraatti deddeebi'u.

Haaluma walfakkaatuun akka aadaa hawaasa Oromoo naannoo Jalduutti gurbaan fuudha dhaquun misirrittii fudhatee kan deebi'u gala-loonii (galgala) ta'uu waan beekaniif, yommuu sa'aatiin gurbaan deebi'u gahuutti jiru akka waan gurbaan dhufaa jiruutti yaadan qabanii weeddisu. [7]

Itti dabaluun yommuu misirroowwan amamotaan dabaalamanii dhiichisaa dhufuun qe'ee warra gurbaa ga'an, obboleettii hangafni koora hiikudhaaf qophaa'uu qabdi. Adeemsa koora hiikuu kana keessatti dursa farda gurbaan yaabbatee fuudhaa gale akkuma inni irraa bu'een ni qabatti. Itti aansuun farad luugama afaanii baasuun garbuu gingilchaatti kennitee, koora immoo irraa hiikti. Yoo ishiin adeemsa kanneen wallaaluun itti deemuu dadhabde shamarran weedduu lakk. [10] irratti ibsameefi kkf. weeddisuun koora-hiiktuun kan adeemsa hin beekne ta'uu agarsiisu.

4.2.2. Weedduuwwan Arrabsoo Gama Lameeninuu Dhiyaachuu Danda'an

Weedduwwan arrabsoo sirna gaa'elaa aadaa keessatti bal'inaan dhiyaatan keessaa muraasni isaanii laf-jalee keessattis kan tajaajilan yoo ta'u, baay'inaan garuu ganama guyyaa cidhaatii eegalee hanga waarii guyyaa cidhaatti weeddifamu. Gama warra intalaatiin garuu hanga hamaamonni mucayyoo fudhatee ba'utti qofatti arrabsama. Weedduuwwan arrabsoo kunniin maqaalee namoota arrbsamanii qofaan adda ta'u malee,

warra gurbaas ta'ee, warra intalaatiin ni raawwatamu. Kanamalees weedduuwwan kun kan baasufi kanneen jalaa qaban (hirmaattota) ni qabaata.

Haala kanaan afwalaloowwan weedduu arrabsoo kanneen bu'ura arrabsoo qabaniifi kanneen ce'umsaaf gargaaran jechuun iddoo lamatti qoodamaniiru. Weedduuwwan arrabsoo bu'uraa kanneen jedhaman kaayyoon isaanii arrabsuu, gorsuu, duudhaa hawaasaa eegsisuufi kkf. yommuu ta'u, weedduuwwan arrabsoo ce'umsaa kanneen jedhaman immoo qabiyyee arrabasoo ofkeessaa qabaataniyyuu weedduun sun osoo addaan hin citin yeroo dheeraaf itti fufuun weeddifamuuf akka ce'umsaatti gargaaru.

Haaluma kanaan weedduuwwan arrabsoo bu'uraafi kanneen ce'umsaaf gargaaran akka armaan gadiitti walduraaduubaan dhiyeessuun boodarras ibsi itti kennameera. Isaanis kanneen warra gurbaafi intalaatiin yommuu weeddifaman daawwatamaniifi meeshaalee waraabbiin fudhatamani dha.

4.2.2.1. Weedduuwwan Arrabsoo Bu'uraa

Weedduu Arrabsoo Hiyyoola Koo

[11] Shaggarii dhufa shaashinii

Yaa (X) yaa sabii cinii

Yookin aadi yookin filii

[12] Bullaa'eera daakuun garbuu

Yaa (X) kee gaanni hin darbuu

Maarashaa si keenya malee

[13] Qamaleen ciraa buutehoo

(X) jiraa duutehoo

Kan dibduu kiraa fuutehoo

Maa hin dhufin asoo guutehoo

[14] Shaggarii yaa nooraa hiddaa

(X) gali maaf diddaa

Ejjitee dargaggoo fixxaa

[15] Hammichoo lagaa mummuree

Fiddee dhufu moo yaa [X]

Nagumaan jorroo gurguree

[16] Facaafaanne sanyii ajjaa

Yaa [X] yaa sanyii garbaa

Obboon koo kennee gaabbahoo

Weedduu Arrabsoo Olaale-laalee

[17] Olaale-laalee yaa siyye

Goommana sooddoon haramaa

Udduun (X) majagaa

Booyyetu laalee wajaga

Booyyee kormatu dhalee

Reefu asmaraan si tolee

Weedduu Arrabsoo Shuushubbaa

[18] Shuushubbaa yaa shoomee shuushubbaa

Yaa (X) sabii shurrubbaa

Haamtudhaan haamudhaaf si dhukkuba

Abiddaanin naannessee sirratti guggubaa

Yaa shoomee shuushubbaa.

Armaan olitti afwalaloowwan weedduu arrabsoo 11-18 dhiyaatan, arrabsoowwan bu'uraati. Sababiin isaan arrabsoo bu'uraa jedhamaniif, afwalaloowwan kanneen akka bu'ura arrabsootti gargaaramuun, akka itti fufaatiin jedhamuuf immoo afwalaloowwan ce'umsaa biroo fayyadamaa deemu. (Afwalaloowwan arrabsoo ce'umsaa armaan gaditti dhiyaatanii jiru.) Kanamalees afwalaloowwan kunniin arrabsoo kanneen akka ce'umsaatti tajaajilan caalaa qabiyyeen arrabsoo achi keessatti bal'inaan waan argamuufi. Aarrabsoowwan kunniin qabiyyeewwan garaagaraa kan ofkeessaa qaba yommuu ta'u, haala dhugaa qabatamaa warra fuudhuufi warra heerumsiisuu kan ibsu osoo hin taane, karaa al-kallattii ta'een dhaamsa garaagaraa dabarsuuf kan ittiin gargaaramani dha. Kanneen keessaa muraasni arrabsoo sanyii, sagaagalummaa, qulqullina dhuunfaa, ogummaafi kanneen kana fakkaatanii dha.

Weedduu arrabsoo qabiyyeen isaa *sanyiin* walqabatu yoo jedhamu, warreen soddomuuf deeman lameen gosti isaanii hawaasaa keessaattimaal maal akka fakkaatan kan ittiin walqeeqani dha. Kunis akkuma afwalaloo [16] irraa hubachuun danda'amu, sanyiin isaanii akka hawaasa naannichaatti filatamaa ta'uufi dhiisuu haala ittiin haamilee ofii

olkaasuun kan warra faallaa isaanii immoo nutu isin caala jechuun walqeeqani dha. Sababiin isaa yoo duubni sanyii warra walfuudhuu sun dhimmoota kanneeniin hamataman, qulqullina sanyii duubaa miidha jedhamee waan yaadamuufi. Adeemsa gaa'elaa keessatti dhimmoonni sanyiin walqabatan dursa yoo qoratamaniyyuu, osuma beekanii dhimmoota kanneen akka arrabaatti itti fayyadamuun walharrabsu. Itti dabaluunis gaa'ela keessatti dhimmoonni sanyiin walqabatan xiyyeeffannaa guddaa waan qabaniif, weedduun arrabsoo haala kanaan walqabatee dhiyaatu daran qalbii namaa hawwata. Ragaaleen odimootarraa walitti qabame akka mul'isutti, qabxii ijoon dhimma gaa'elaa keesstti ilaalamu inni biraan sagaagalummaa dha.

Akka falaasama hawaasni Oromoo sirna fuudhaafi heerumaa irratti qabutti, dhiiras ta'ee, durbi sagaagalu hin qaban. Akka hawaasa Oromoo naannoo Jalduuttis yoo ta'e, shamarri tokko safuufi duudhaa hawaasichaa eegdee heerumti malee, dursa sagaagaluun ni balaaleffatama. yoo taatee argamte immoo hawaasicha keessatti fudhatama hin qabdu, warraafis ta'ee, ishiif qaani guddaa ta'a jechuu dha. Kanamalees sirna gadaa keessatti dhiirri tokko osoo haadha manaa qabuu haadha manaa nama biraatti yoo gale, foollichi yaabbatee jiilchuuf/sirreessuuf mirga qaba. Kunis kan agarsiisu namni tokko seeran walfuudhee duudhaa hawaasichaas eegge jiraachuu qaba malee sagaagaluun sirrii akka hin taane nu hubachiisa. Waan kana ta'eef, weedduuwan arrabsoo lakk. [12, 14, 15] dhimmoota armaan olitti heerman kanneen mirkaneessuuf akka fakkeenyaatti ni gargaaru.

Weedduun arrabsoo inni biraan dhaamsi isaa qulqullina dhuunfaa irratti xiyyeeffata. Qulqullina dhuunfaa eeggachuun barbaachisaa ta'uu hawaasni Oromoo weedduu arrabsoo fayyadamuun wal-barsiisa. Namni tokko qulqullina dhuunfaa ofii hineeggatu yoo ta'e, boosecha/ boosettii jedhamu. Waan kana ta'eef, weedduu arrabsoo lakk. [11, 17, 18] irraa akkuma hubatamu, dhiiri qulqullina isaa hin eegganneefi dubartiin balballeettii hin taane, siyaa'ina hojii biraas akka hin qabneetti waan ilaalamaniif, weedduu arrabsoo kanaan akka irraa baratan dhaamsa dabarsuufi. Weedduun arrabsoo akka kanaa warreen yeroo sanatti walfuudhan qofa osoo hin taane, dardarraniifi shamarran fuulduratti gaa'ela raawwatan haala qulqullina dhuunfaa isaanii eeggachuun jireenya borii isaanii milkeessuu danda'an akka walirraa baratan taasisa.

Qabxiin inni biraan weedduu arrabsoo gaa'ela aadaa keessatti kan qabiyyeen isaa ogummaadhaan walqabatu dha. Ogummaan kallattii adda addaatiin kan ibsamu yoota'u, akka weedduuwwan arrabsoo lakk. [13] irratti agarsiisutti garuu ogummaawwan dubartiin tokko jiruufi jireenya keessatti itti gargaaramuuf beekuun itti jiraatu qeequufi barsiisuuf arrabsamu. Ogumaawwan kanneen keessaa hodhaa (fkn. dibduu, okolee, gundoo,) beekuun hodhuun hawaasa Oromoo biratti bajaafi ulfina guddaa qaba. Waan kana ta'eef, intalli heerumtu tokko haadha yookiin olla jiraatturraa ogummaawwan kanneen osoo hin heerumiin dura gabbifachuutu irraa eeggama.

4.2.2.2. Afwalaloowwan Arrabsoo Ce'umsaaf Gargaaran

[19] Dubaroon asii

Osoo odhituu

Mutaan dacha'ee

Dubaroon achii

Osoo ejjituu

Offaan tarsa'ee

[20] Haayyo haati koo

Lafa hin dhaabbattuu

Badabii malee

Madabiin sunuu

Madabii tarree

Haayyo haati kee

Dhirsa hin jaalattuu

Sigabii malee

Sigabiin sunuu

Sigabii harree

Isa irraa hin gallee

[21] Wal harkaa fuunaa

Waliif baalchinaa

Warrattii achii

Daaraa dhaamsinaa

[22] Abbaye abbaan koo

Yoo ba'ee taa'uu
 Tulluu fakkaataa
 Tulluu guddaasaa
 Abbaye abbaan kee
 Yoo ba'ee taa'uu
 Gurcuu fakkaataa
 Gurcuu gubataa
 [23] Yaa dame qilxuu foxxoqaa kanaa
 Sisamee dhiqquu, tortoraa kanaa
 Dhiqxu hin qullaa'uu
 Mixmixaan foksii
 Sigubaa obsii
 [24] Hin rafuu hin rafuu
 Yoon mugeef malee
 Ijaan haadhoo koo
 Hin hafuu hin hafuu
 Yoon du'eef malee

Weedduuwwan arrabsoo mata-duree kana jalatti dhiyaatan kanneen akka arrabsoo bu'uraattii ilaallaman osoo hin taane, irracaalatti akka itti fufsiiftutti tajaajilu. Kana jechuun weedduun arrabsoo tokko osoo addaan hin citin yeroo dheeraaf akka arrabsamuuf malee barbaachisummaan isaanii adda durummaan arrabsaaf miti. Tahus kaayyoo guddaan weedduu arrabsoo wal-ceepha'uu waan ta'eef qabiyyeen isaanii keessi arrabsa niqabaata. Fakkeenyaaf, weedduun arrabsoo lakkoofsi [19] iddoowwan lameenittuu kan dhiyaachuu danda'u ta'ee, gartuun arrabsu sun haati isaanii oguma harkaa dubartoonni ittiin jajamtu keessaa hodhaan kan beekkamtu, haati gara faallaa kanaan jirtuu immoo oguma harkaa kan hin qabneefi garuu sagaagalummaan akka beekamtu wal-bira qabuun ceepha'u.

Haaluma walfakkaatuun, akka weedduu arrabsoo lakk. [20] haati warra arrabsoo arrabsanii kan abbaa manaa ishii kabajuufi amanamuun wajjin jiraattu, haati faallaa kanaa immoo osoo abbaa manaa ishii wajjin jirtuu akka sagaagaltu walbira qabanii

arrabsu. Wanti guddaan asirraa hubatamu, aadaa hawaasichaa keessatti dubartiin tokko kabajaafi ulfina kan qabdu yoo ogummaa dubartiin ittiin beekkamtu (fkn. hodhaa) beekteefi abbaa manaa ishiitiif amanamtuu taate dha. Kanamalees abbaan gama warra arrabsuu simbofi hojjaa akka qabu, abbaan gara faallaa jaraa immoo simboofi hojjaa kan hin qabne ta'uu walbira qabuun akka weedduu arrabsoo lakk. [22] irratti ibsame kanatti arrabsu. Kunis jara sanatu dhuguma akka ana osoo hin taane gartuu ofii jajanii, gartuu faallaa immoo arrabsuun hamilee ofii isaanii olkaasufi.

Qabiyyeen weedduu arrabsoo lakk. [23, 24] duraa-duubaan qulqullina dhuunfaafi haaloo bahuu irratti xiyyeeffata. Waa'ee qulqullina dhuunfaa mataduree arrabsoo bu'uraa lakk. [11,17,18] irrattin ibsamee waan jiruuf, qabxii itti aanu 'haaloo' kan jedhu yaa ilaallu. Weedduun arrabsoo akka lakk. [24] agarsiisu kunniin qabiyyeen isaa dhuguma haaloo qabachuu osoo hintaane, yoomessa jiru keessatti wal-arrabsuuf miira xiiqii keessa galuu yaada jedhu ofkeessaa qaba. Kana jechuun akkuma isin nuyiifi nama keenya arrabsitan, nutis isin arrabsina; isinii hinhafu jechuu ta'a. Walumaagalatti weedduuwan arrabsoo armaan dura hiikni itti kennae kunniin kanneen akka arrabsoo bu'uraatti dhiyaataniifi kanneen akka ce'umsaatti tajaajilan ta'uun iddoo lamatti qoqqoodamuun xiinxalamani jiru.

4.2.2.3. Weedduuwan Arrabsoo Addatti Shamarran Amaamota Arrabsan

Weedduu arrabsoo kana keessatti, afwalaloo akka ce'umsaatti gargaaran kanneenuma mata-duree 4.2.2.2. jalatti ibsaman yommuu ta'u, armaan gaditti afwalaloon weedduu arrabsoo addatti amaamota arrabsuuf shamarran (addooyyeen) intalaa fayyadaman muraasni kanneen armaan gadiiti. Weedduun arrabsoo kun eega amaamonni dhaqee warra intalaa dhaabbatee, yoo nibeeku ta'e tokkoon tokkoon maqaa dha'uun arrabsu; yoo hin beekne immoo mallattoo adda addaa (uffata, hojjaa, waan harkatti qabataniifi kkf.) fayyadamuun hanga mana seenaniifi misirroo fudhatanii ba'anitti arrabsu. Haala kanaan weedduuwan arrabsoo cidha daawwatameefi meeshaalee waraabbiin fudhataman kanneen armaan gadiiti.

Weedduu Arrabsoo *Yaa Hamaamoo*

[25] Yaa-amaamoo maaltu as si dhaabaa

Fardi obboo koo duuban si yaabaa

Suuraa [3] Weedduu arrabsoo shamarran warra intalaatti amaamota Arrabsan

[26] Yaa-amaamoo maal asii qabdaa
Deemtee hin galtuu yaa sanyii garbaa
Weedduu Arrabsoo *Rusaa*

[27] Rusaa yaa mannee rusaa
(X) gatte shishiniishi ishii
Sareen fixxe qinxirii ishii
Rusaa yaa mannee rusaa

(X) gate bullukkoo isaa
Sareen fixxe qunxurroo isaa
Rusaa yaa mannee rusaa

(X) gate naxalaa isaa
Sareen fixxe washalaa isaa
Weedduu Arrabsoo *Hiyyoola koo*

[28] Oogdinoon na soqaa jetti
Soqaa naa bal'isaa jettii
(X) na godhaa jettii
Godhaa naaf bal'isaa jettii
Oloofaa tabba gaarattii
Haa godhuu harree daalachi

4.2.2.4. Weedduu Arrabsoo Yommuu Intalli Gonfoo Fudhattu

Weedduu Arrabsoo *Yaa hiddi*

[29] Yaa hiddii baala qoobii

(X) maal na gootii

Kabaleen fudhe kootii

Qaana'een dhiise kootii

4.2.2.5. Weedduu Mararoo Warra Durbaa

Eemme Yaa Laashoo

[30] Eemme yaa laashoo

Laashoon baalaa

Birriitu caalaa,jedhee abbaan kee

[31] Eemme yaa laashoo

Gooroo roobee

Kobaan oolee

Yaa hiriya koo

Weedduu Arrabsoo *Geggeessaa*

[32] Qalloo yaa baddeessaa

Beenu sin geggeessaa

[33] Qalloo yaa bobboossuu

Boossus har'a hin ooltuu

[34] Abiddi kabootaa nama hin gubu seete

nama orbobbeessa

Jechi haadha ormaa nama hin hubu seete

nama golgoleessa

[35] Qalloo kee geggeessee fageessee

Yaa haayyoo dhageessee

[36] Buqqee dinbilaalaa (2)

Hin boo'in qallookoo, dhufetan si laala.

Weedduuwan arrabsoo armaan olitti heeramaniifi addatti shamarran gama warra intalaatiin amaamota arrabsan akkuma arrabsoowwan armaan dura lakkoofsa 1-24 tarreeffamaniifi qaacceffamanii isaan 25-36 jiranis dhaamsa (ergaa) garaagaraa ni

qabaatu. Qabiyyeen isaanii kunis jibba, ofdagachuu, ejjuma, sanyii, tuffii, mararoo, geggeessa, (yaaddoo)fi kkf. fa'i. Haaluma kanaan weedduuwwan arrabsoo sanyiifi ejjumaa walqabatan [26, 28] ilaalchisee armaan olitti mata-duree [4.2.2.1] jalatti bal'inaan ilaalameera waan ta'eef, isaan kaawwann akka itti aanu kanatti walduraa-duuban xiinxalamaniiru.

Weedduuwwan arrabsoo lakkoofsa [25] irratti heerame amaamota arrabsuun kan walqabatu yommuu ta'u, kunis yeroo sanatti gaa'elli seera uumamaafi kan hinhafne ta'uu beekanis hiriya isaanii biraa fudhachuu waan dhufaniif keessattuu shamarran hiriya intalaa afwalaloo kanaan miira keessa isaanii ibsatu. Tahus jibbi kun kan bu'uraa osoo hin taane hiriyaan gargarba'uun waan ittidhaga'ameef qofa akka ta'e ragaaleen ni agarsiisu. Afwalaloon weedduu arrabsoo [27] immoo dhaamsa ofdagachuu jedhu ofkeessaa qaba. Ofdagachuu yommuu jedhamu kallattii adda addaan ilaalamuu danda'a. Kunis dhimmoota iccitii wallaaluu, jiruu dagachuu, dimshaashumatti hubannoo gaarii dhabuu kkf. ta'uu danda'a. Akka weedduu arrabsoo kanaatti keessa darbaa namni qaama ofii dagachuun (ofsassaabuu dadhabuun) gaarii akka hin taane bifa nama bashannansiisuun gorsuu dha.

Mararoofi yaaddoonis qabiyyeewwan weedduu arrabsoo sirna gaa'elaa irratti tajaajilani dha. *Mararoon* irracaalatti shamarran addooyyee intala heerumtuutiin qe'ee warra intalaatti kan dhiyaatu dha. Innis lakkoofsa (30-31) armaan olitti ilaaluun akkuma danda'amu, weedduun arrabsoo mararoo kan weeddifamu irracaalatti yeroo gurbaan intala fudhatee bahuuf jedhu yommuu ta'u, shamarreen guyyaa sana booda akka duraatti iccitii hiriyummaa wajjin dabarsuu waan hin dandeenyeef gargar bahuu isaanii haala namatti dhaga'amuun weedduu kanaan dabarfatu. Geggeessan immoo intalli heerumtu maatii ishiirraa waan gargar baatuufi itti gaafatamummaan mana qabanii bulchuu waan ishii eeggatuuf yaaddoo qaban [32-36] ibsachuuf weedduuwwan arrabsoo qabiyyee akkanaa qaban fayyadamuun dhimma bahu. Walumaagalatti weedduuwwan arrabsoo sirna gaa'elaarratti dhiyaatan kallattiiwwan garaagaraan irracaalatti dhimmoota hawaasummaarratti kanneen barsiisani dha.

4.2.2.6. Marga Kennuufi Eebba Fudhachuu

Sirni marga kennuufi eebba fudhachuu kun kan raawwatu guyyaa cidhaa qe'ee warra intalaatti eega adeemsi barbaachisu hundi raawwatamee booda dha. Sirna kanarratti firoottan, aantewwaniifi ollaan mana warra intalaa iddoo misirroowwan jiranitti walgahuun bakka qabatanii taa'u. Dhibaa yuun hunda isaaniitiifuu bifa haaraan ni guuttama. Dhadhaanis haadha yookiin akkahoodhaan ni muudama. Sana booda misirroowwan abbaa (hangafa abbaatiin) eebba fudhatu. Afwalaioowwan eebbaa iddoo kanatti fayyadaman keessaa muraasni kanneen armaan gadii ti.

Suuraa [4] Marga kennuufi eebba fudhachuu

Coqorsa ta'aa lafa uwwisaa
Urjii ta'aa biyya hundatti ifaa
Tulluu ta'aa goobaa mulladhaa
Andoodee kormaa ta'aa bonaa fi ganna lalisaa
Ejersa kormaa ta'aa dhagaraa dhoowwadhaa
Cerrecha ta'aa baayyadhaa
Afaan keessan wal-haabeeku
Waliin horaa, wajjin jaaraa
Diinqi maatii haa ta'u
Golli waatii haa ta'u

Sanyii *sadeeniin* isinitti haa tolu

Nu jennee Waaqni haa jedhu.

Adeemsi sirna eebbaa kun eega xumuramee booda, maaddiin masoobii tokkotti dhiyaachuun misirroowwan fuuldura kaa'ama. Gargaarsafi gorsa jaalawwaniin misirroowwan maaddii dhiyaate kana harka lamaanin *asii-ol* cabsachuun walfuuldara kaa'u. *Kunis sirna maaddii cabsannaa jedhama.* Biddeena harka lameeniin asii ol cabsuun walii isaanii fuuldura kaa'an kana irraa kutanii afaan wal-kaa'uun dirqama misirroowwan lameenirraa eegamu dha.

Kanatti aansuun misirroowwan lafa jiranii ol-ka'anii dursa haadhafi abbaa irraa eegaluun namoota taa'anii jiran hunda gateettiifi jilba isaanii dhungatanii waliin gahu. Marga kennitoonni akkuma kana marga dura qopheeffatanii seenan fayyadamuun misirroowwan hordofuun namoota taa'an kanneen gateettiifi jilba isaanii dhungachuun marga kennuuf. Dhumarrattis misirroowwan lamaaniif dhibaayyuun cimdiin guuttamuun, tokko-tokko achitti dhiisuun, tokko tokko immoo harkatti qabatanii ba'uuf qajeelu.

Boodarras marga kennitootaan baattamanii ba'uun yoo fedhan isaanumti keessaa dhuganii qodaa qofa baatanii galu. As irratti marga kennitoota kanneen jedhaman yeroo baay'ee ilmaan firaa kanneen mucaa fuudhuuf obbolaa durbiitti oolani dha.

Adeemsi kana booda jiru, jaalliwwaniifi amaamotni misirroowwan marsanii faarsaafi sirbaa eega mooraa warraa gadi dhiisanii booda fardeen isaaniif qophaa'an ni dhufuuf. Sana booda misirroowwan fardeen wal-jijjiiruun al sadi-sadi itti waliif aggaamu. Itti aansuun, fardeen isaanii waliif deebisuun yaabbatanii galuuf qajeelu.

Suura [5] Yommuu Mijuu guutuudhaan Misirroo Geggeessan

4.2.2.7. Meeshaalee Warri Intalaaf Qopheessan

Meeshaaleen warri intalaaf qopheessan kun yeroodhaa yerootti jijjiirama agarsiisaa akka dhufe ragaaleen odimoota irraa argameefi daawwannaan mirkanaa'e ni mirkaneessa. Akka madden kanaatti yeroo durii misirrittiin warra biraa wanti fudhattee heerumtu kana badaa miti. Yoo jiraates waanuma naannoo sanattii tolfamuufi yommuu mana bahan dirqamattii barbaachisan (okkotee, ubboo, aaduu, itillee, dhagaraafi kkf.) fa'i. Isumayyuu irracaalatti warra gurbaa (hamaatitu) ittiin mana baasa malee warri durbaa baay'ee hin dhimmaman.

Suura[6] Meeshaalee misirrittiin fudhattee heerumtu.

Adeemsa amma jiruun garuu warri heerumsiisu, warra fuusisu caalaa waa'ee meeshaa misirrooiin fudhattee heerumtuu nidhiphatu. Kunis akka aadaa naannichaatti dhimmoonni meeshaaleen walqabatu dhiira caalaa dubartoota waan dhiphisuuf, intalli isaanii rakkoo tokko malee meeshaalee kanatti akka fayyadamtuuf akka ta'e ragaan madden irraa argame ni mirkaneessa. Meeshaalee kanneen keessaa muraasni, siree (family), firaashii, saanduqa, televijiinii, akkasumas meeshaalee manaa gundoo, gingilchaa, barmeela, joogii, saa'inaa, masoobii guddaa (faayummaaf) masoobii biddeenaa, masoobii daabboo, teessowwan, minjaala, rikabootii, jabanaa, siniwwaniifi kkf. maqaa dhahuun ni danda'ama.

Meeshaaleen kunniin gosa gosaan lakkaawwamuun eega adda baafamanii booda, jaarsolii saddeetaa warra gurbaa wajjin walharkaa fuudhinsi ni taasifama. Sana booda jaalliwwan daboo isaanii abbootumun itti hiramee misirroowwan wajjin fudhatanii galu. Yoo human isaanitii ol ta'e garuu meeshaalee hafan adda baasuun warruma intalaatti dhiisanii gaafa deebii fudhatanii galu.

1.2.2.8. Simannaa Yommuu Gurbaan Fuudhaa Galu

Akkuma armaan dura ibsamuuf yaalame, gurbaan fuudha dhaqu ganama (waaree keessa) amaamota isaa wajjin ni geggeeffama. Eega warra intalaa ga'anii dhimmoota barbaachisan xumuranii booda immoo misirritii fuudhanii gara warra gurbaatti ni deebi'u.

Suuraa [7] Simannaa misirroowwanii yommuu gurbaan fuudhee galu

Yommuu warra gurbaatti deebi'aa jiran kana shamarran arrabsoofi faaruun, dardarran immoo dhiichisaan, namoonni garaagaraas laallibata dhaabbachuun misirroowwa simatu. Weedduwwan shamarraniin weeddifaman keessaa muraasni, Duwwen dhufte duwwaashii, Okolee yaa qadaadashii ogobee akka haadhashii yoomittuu asiin baatehoofi arrabsoowwan boroo jechaa yoo simatan, dardarran immoo, *Nu gammadnee gammadaa firoottanii*, akkasumas *Gaalee yaa gugurraa, urgaa'ee foolin mushurraa* kkf. jechuun iddoodhaa iddootti sochoo'uun gaa'elicha simatu. Ergaawwan afoolawwan kaneenii, intalli durbummaa qabaachuu shakkuufi fuudha dhaqanii milkaa'anii galuu gammachuun ibsachuufi kkf. dha. Boodarras misirroowwan fardarraa bu'uun gara mana qophaa'efiitti qajeelu.

Mana osoo hin seenin dura garuu dhimmoonni dursanii raawwataman ni jiraatu. Hunda dura kooraa hiiktuun farda gurbaan ittiin dhufe ni qabatti. Fardichaafis garbuu gingilchaatti naqxee nikenniti. Sana booda maallaqni akka naannichaatti qar.50 gurbaa fuudhuun kanfalameefii akka kooraa hiiktu taasifama. Itti aansuun haati gurbaa waa'ela ishii wajjin dhoqqee buusuufi aannan biifuun balbalarraa hanga mana seenanitti simatti. Kunis waa'elli haadha gurbaa dabaree dabareen walirraa siksaa dhoqqee buufti; haati gurbaa immoo iddoo itti eeganii hanga gimalii balbalaatti gaadiifi okolee harkatti qabachuun misirrittii fuuldura deemaa aannan itti biifti. Haala kanaan misirroowwan lameen dhoqqee sanarra ejjechaa mana seenu. Amma misirroowwan adeemsa kanaan duraa hedduu keessa darbuun mana seenanii iddoo isaaniif tolfame lafa taa'aniiru; kana boodas sirnoonni raawwataman ni jiraatu. Kanneen keessaa tokko hirma furaa dha. Hirma jechuun qabttoo gogaa horii irraa talfame ta'ee yeroo durii kan shmarri ittiin mudhii hidhattee heerumtu dha. Yroo kana garuu akeekumaaf jedhama malee aadaan durii sun badaa hin mul'atu. Tahus akka waan sabbata hiikaniitti jijjiirramaa dhufeera waan ta'eef, sirnichi inuma geggeeffama. Akka ragaaleen odimoota irraa funaanname agarsiisutti hirma furuun guyyaa sanaa kaasee shamarreen sun akka teessufi akka deessu qajeelfachuu dha. Yommuu hirma furtu haati gurbaa cal'isteetuma osoo hin taane, goromsaan furama. Goromsichis ganama isaa intalaan ariirratamuun qabeenyaa ishii ta'uun mirkaneeffama.

Adeemsi kanatti aansee raawwatamu, mucayyoon akka uffata jijjiirrattu taasifama. Sana booda, Mucaanfi intalli jaalawwaniin gorfamuun akka walquunnaman taasifama. Yeroo kana kaayyoo guddaan mucayyoon durbummaa qabaachuufi dhabuu adda baasuuf waan ta'eef hanga mucaan odeeffannoo haaraa fidee deebi'utti maatin mucaa, firoottan, ollaan, hirmaattonni cidichaafi kkf. koomerra oftaa'anii eegu (dhaggeeffatu).

Haala kana keessatti yoo mucayyoon durbummaa qabaatte wayaa adiin xuquun ililleefi gammachuun maatiifi hirmaattonni biroon simachuun walharkaa fuudhanii ililchu; бага gammadde (gammaddan) jechuun mucaa, abbaa haadhafi kkf. harka fuudhu Kun kanaan osoo jiruu garuu mucayyoon yoo durbummaa dhabde dura ejjaa turte jedhamee waan amanamuuf maatiifi firoottan gurbaa biratti mufii guddaa uuma. Sababiin isaas akka aadaa hawaasa naannichaatti adeemsa dheeraafi kanfaltiin akka kanaa durbaaf malee gursummeettiif waan hin barbaachifneefi. Waan kana taheefis al-tokko tokko gurbaan intalittii warratti galchuun baasii kanfalame irraa deeffatu. Al-tokko tokko immoo osuma keessi isaanii gadduu obsanii fakkeessuun akka jarri waliin jiraatan haala tottolchu. Haala kanaan sirna itti aanutti ce'ama.

Adeemsi Sirna gaa'elaa kanatti aanee dhufu immoo *sirna maqaa baasu* jedhamee beekama. Sirni maqaa baasuu kun adeemsuma armaan olii kanarraan itti fufee kan raawwatu dha. As irratti haadhafi abbaan, akkasumas firoottan gurbaa iddoo qabatani akkuma taa'anitti, dursa haadhafi abbaa irraa eegaluun hundi isaanii misirrittiif maqaa haaraa moggaasu. Yoo barbaadan maqaadhuma haatiifi abbaan moggaasan jaalanne jechuun isumaan waamuu ni danda'u.

Dimmi maqaa moggaasuun walqabatee raawwatamu inni biraan *argaa* dha. Argaan tooftaa misirroowwaniif galii ittiin walitti qaban yoo ta'u, dursa abbaafi haadharraa eegalanii gara namoota kaanitti deemu. Dhimma kana kan raawwatu immoo jaalawwan gurbaa ti. Jaalawwan dursa abbaafi haadha gateettiifi jilba dhungatanii jala jilbiiffachuun intala kana maaliin argitan jedhanii gaafatu. Isaanis goromsa akkasiin agarre jedhu, bifa goromsichaa maqaa dhahuun.

Sana booda jaalliwwan adeemsa tolfachuun osoo hin nuffin namoota qe'ee san jiran hunda amma argatan maallaqa walitti qabuuf. Adeemsi kun kan asumaan dhaabbatu osoo

hin taane, ganama gammadinnaa (missiraachoof) yommuu warra intalaa dhaqaniifi guyyaa irra-deebiis, jaalliwwan goromsa argannee kaloofi soogidda waan ittiin bitannu dhabnee nu gargaaraa jechuun haala nama bashannansiisuun maatii intalaa, firoottan, akkasumas namoota qe'ee warra intaalaa jiran mara waliin gahuun amma argatan walitti qabu. Boodarra jaalliwwan lameen walitti dabaluun yookiin adda addatti akka humana maallaqichaatti horii bituun kennuuf. Darbee darbee garuu iddoon maallaqumas kennaniif ni jiraata.

4.2.2.9. Sirbootafi Faaruwwan Guyyaa Cidhaa Dhiyaatan

Wantoonni sirna gaa'elaa akka aadaatti raawwataman keessatti mul'atan keessaa inni tokko sirboota garaagaraa ti. Akaakuuwwan sirbootaa akka naannawa Jaldutti beekaman keessaa muraasni sirboota abbaa fardaa, faaruu loonii, ragadaa, shoboteefi kkf. akka fakkeenyaatti kaasuun ni danda'ama. Sirboonni abbaa fardaa bal'inaan kan dhiyaatan yommuu gurbaan fuudha dhaquufi fuudhee galu yeroo bay'ee namoota farda yaabbataniin (abbootii fardaatiin) yommuu ta'u, afwalaloo sirboota kanneenii muraasni akka armaan gadiitti dhiyaataniiru.

- Kaawoon beebite haa deebitu mee
Deebitee yaa hoo, heehee
Joollee walii yaa laammach lolaa reefu kawoon deebitee
- Gurrooleelee yaa bookakoo
Dhaka daakuu maaf buqqisuu
Dawwee raatuu maaf dubbisuu
- Dhaka daakuu maaf waqaruu
Dawwee raatuu maaf gabbaruu
Dhaka daakuu diinqa dhaabuu
Ammanaafuu dhiira waamuu
- Kaawoo, yaa siddisa birraa leensan daraare hoo
Leensan daraaree nan lata jedha,
seesaan maraatee nan bada jedha
Kaawoo yaa siddisa birraa leensan daraaree hoo
- Irroo yaa irreessa fardaa kaawoon deebitee

Irroo, irreessa fardaa

Reef kaawoon deebitee

Sirbootni abbaa fardaa kunneen bal'inaan gootummaa hwaasa Oromoo duriifi cimina nama farda yaabbatuu calaqqisiisu. Gootonni Oromoo durii akkuma lola fardaatiin diina isaanii injifataa turan, dhaloonni kanuma dhaaluun yommuu fardatti bahan sirboota gootummaafi farda isaanii faarsan sirbuun miira gootummaa nam keessatti uumu. Haala kanaan yaabbattoonni dawweefi seesaa arrabsuun gootafi nama dafee waa hubatu immoo jajachaa wal-onnisiisu. Sirna gaa'elaarrattis keessattuu dardarran yommuu gurbaa fuudhu tokko wajjin fuudha dhaqanis ta'ee, yommuu fuudhanii galan sirboota armaan olii kanneenifi kanneen kana fakkaatan jechaa fardaan dabaalamuun cidhicha miidhagsu.

Haaluma walfakkaatuun galgala waarii guyyaa cidhaa yommuu gurbaan misirrittii fuudhee galuufi halkan san sirboonni garaagaraa namoota hirmaachisuun ni sirbamu.

Iddoo kanatti qe'ee warra intalaattis haaluma walfakkaatuun raawwatama. Weedduuwwan akka naannichaatti jaalatamuufi weeddifaman keessaa immoo akka fakkeenyaatti faaruu loonii hayee-yaa-loonii jedhu haa ilaallu.

Faaruu loonii kun galgala akkuma hirbaanni nyaatameen sirboota kamiyyuu osoo hineegalin dursa iddoodhuma maaddiin jalaa kaafame taa'anii afaaniin weeddisu. Faaruu loonii kun irracaalatti safuu maaddii deebisuu jedhamuun kan beekkamu yommuu ta'u, shubbisaafi ragadaaf karaa bana. Weedduu kana keessatti faaruu loonii haa jedhamu malee qabiyyeen isaa biddeenafi callaa oomishuufi kkf. ni dabalata. Afwalaloon faaruu loonii akka fakkeenyaatti armaan gaditti dhiyaateera.

Hayee yaa loonii,simaloo,koo simalee hin kooran yaa loonii, *eemmoo*

Loon ulfina jaarsaa, loon ulfina jaartii

Dibatan miidhagsoo, dhugan qabbaneessoo

Warri loonii kooree, kosii duuba qotaa

Kosiin midhaan jigsaa,

dibadhu yaa goota

dhadhaan martuu jigsaa,

Simaloo koo, simalee hin kooran yaa loonii, *eemmoo*

Saawwa eessa gatu

Gaafiti waancaa ta'aa kan ittiin dhuganii

Gogaan itillee dha; kan itti mugani
Mataan afarsaa dha; namaa dabarsaadha
Simaloo koo simalee hin kooran yaa loonii, eemmoo!
Yaadii qoti; yaadii qotii, maal yaade qotuu?
Biddeena furdichaa, ittoo humbullichaa, kana yaadii qotii
Maal yaadee qotuu
Yaadii tiksii, yaadii tiksii,
Maal yaadee tiksuu?
Lakkii kana yaadii tiksii,
Maal yaadee tiksuu?
Irra buusa dhadhaa, unannaa hayeetuu
Kana yaadii tiksii
Maal yaadee tiksuu
Yaadii loli yaadii lolii, maal yaadee loluu
Lakkii kana yaadii lolii, maal yaadee loluu?
Baga ajjeeftee hiriya,
Harka fuudha jaarsaa,
Harka fuudha jaartii
Kana yaadii lolii
Maal yaadee loluu?
Yaadii dheessi yaadii dheessii,
Maal yaadee dheessuu?
Lakkii kana yaadii dheessii
Maal yaadee dheessuu
Dukkan boolloo keessa,
Fira ofii dhiisanii
Kan kobaa ciisanii
Kana yaadii dheessii
Looni loon wayya loon wayya looni
Loon wayya koo yaa nagaasee
Gololee jalaanin gad yaasee

Gololee iddoo ciisa loonii
Simalee hin bareedan yaa loonii
Loon wayya loon wayya looni
Akkana jettee dhugdi,
Dawween qabattee maaf mugdi

Faaruu loonii kun guyyaa cidhaa galgala mana warra gurbaattis ta'ee, warra intalaatti ni dhiyaata. Kan dhiyaatu immoo guyyaa cidhaa galgala hirmaattonni cidhichaa hirbaata eega nyaatanii booda dha. Faaruu/ weedduu loonii taa'aniituma weeddisu malee lafaa olka'anii sochii qaamaa wajjin miti. Adeemsi isaa garuu nama onnachiisee gara sirboota biraa kanneen akka ragadaa, shobotee, geerarsaafi kkf. itti nama geessa. Sirboota ragadaman keessaa akka hawaasa Oromoo Aanaa Jalduutti kan beekamu tole-tolee akka armaan gadiitti haa ilaallu.

Tole-toleen sirboota aadaa akka naannawa jalduutti beekkamuufi dhimmoota hawaasummaa garaagaraa irratti bal'inaan dhiyaatu keessaa isa tokko dha. Adeemsi dhiyaannaa sirba kanaa yeroo baay'ee dardarran bifa geengoo uumuun namni colleefi adeemsa sirbichaa beeku jidduu isaanii nanaanna'uun yommuu baasuuf, kanaan hafan hundi immoo adeemsa sirbichaa eeggatanii jalaa qabuun gidduu gidduutti immoo haala walfakkaatuun (al-tokko) wajjin ragadu. Afwalaloowwan sirboota kanneen keessatti tajaajilan keessaa muraasani akka armaan gadiitti dhiyaataniiru.

Yaa [X] koo manni gad hafuuree
[X] keenyat cooma gadi guuree
Yaa [X] koo kan jedhan sumaaree
Gadi guurii dulla ni dhumaaree
Ijoolleen Jalduu kaatee hin dhugduu
Yaa shukkaara koo kaatee hin dhuftuu
Kan nyaatan asuu guutee
Maal barbaacha biyya ormaa buutee

Afwalaloowwan guyyaa cidhaa faaruu looniis ta'ee sirboota garaagaraa keessatti hawaasichi itti tajaajilamu kunniin jiruufi jireenya hawaasichaa haala garaagaraan

calaqqisiisu. Kunis dhimmoota gaa'elichaan walqabatan, safuufi duudhaa, akkasumas fedhii hawaasichaa ni agarsiisa. Fakkeenyaaf hawaasni Oromoo dhimmoota hawaasummaa keessatti hirmaachaa oolee galgala yommuu hirbaata nyaatee booda 'safuu maaddii' jechuun loon yookiin biddeena osoo hin faarsin ka'ee hin galu. Kanamalees akka yoo jabaatanii hojjetan biddeennifi ittoo gaariin argamu, yoo jabaatanii lolan immoo diina injifachuun lammii ofii bilisummaa goonfachiisan, loluu keessa immoo du'uun waan jiruuf akka ofeeganiifi kkf. ittiin wal-barsiisu. Ittidabaluun, sirboota kanneen akka armaan oliifi kanneen biroo keessatti namoonni akka warri fuusisu yookiin heerumsiisu dhangaawwan garaagaraa isaaniif kennuun gammachiisaniif adeemsa sirbaatiin itti himatu. Sirboonni dhimmoota jaalalaan walqabatanis akkuma kana sirna gaa'elaa keessatti bal'inaan calaqqisu.

4.3. Adeemsa Sirna Gaa'elaa Cidha Booda

4.3.1. Gammadinnaa (Missiraachoo)

Jaalliwwaniifi daboowwan isaanii manuma gurbaa fuudhutii dhiichisaafi ragadaa bulu. Bari (subii) jaalli inni hangafni daabboo warri intalaa wajjin heerumsiisan muruun namootaaf hirama. Muraa xiqqaa tokko garuu hambisuun akka hin beekkamnetti qarshii keessa ruuqee harkatti qabachuun gammadinnaaf (missiraachoof) gara warra intalaa deemu. Inni kun guyyaa cidhaa booda gocha isa jalqabaati. Dhimmoonni ganama sana qe'ee warra intalaatti raawwataman keessaa inni dura osoo namoonni kaawwan hin seenin jaalliwwan akka seenan affeerramu.

Haaluma kanaan jaalliwwan wayaa durbummaa intalaa qabate kan dhiyeessu jaala isa hangafa waan ta'eef, akkuma ol seenaniin abbaa intalaa gateettiifi jilba dhungachuun, gara haadhatti ce'ee eega gateettiifi jilba ishii dhungatee booda, wayaa sana jilba ishiirratti dhiisee, namoota iddoo qabatanii taa'an hunda haaluma walfakkaatuun dhungachuun waliin gaha. Jaalli inni quxusuunis isuma hordofuun namoota iddoo qabatanii taa'an hunda akkuma isa hangafaatti waliin gaha. Yeroo kana maatiniifi firootan intalaa wayaa durbummaa qabate sana wal-harkaa fuudhuun eega ilaalanii booda yoo durba taate ililleen simatu. Yoo shakkan garuu yeroo ammaa hafa haa deemeyyuu maleeyeroo durii jaalawwan addatti waamuun akka kakachuun dhugaa

ba'an taasisu. Adeemsa kana keessatti yoo intalli durba ta'uu baatte warra ishiis ta'ee, firoottan ishii hedduu rifatu; gochaa intala isaanittis ni qaana'u. Tahus dafanii mata duree haasawaa jijjiiruun jarreen akka seenan gochuun keessummeessutti kahu.

Dhugaatiin akkuma eegalameen osoo nyaanni hin dhiyaatin, obboleessi intalaafi jaalli hangafni muraa daabboo qarshiin iccitiin akka hin mul'annetti keessa kaa'ame sana walharkatti qabachuun cabsu. Abbaan milkaa'ee qarshiin harka isaa gale akka injifannootti waan ilaalamuuf, yeroo sanatti ittiin qoosanii taphatu. Qarshiin sun yoo obboleessa intalaatti bahes itti dabaluun argaa kenna malee hin fudhatamu. Adeemsi kanatti aansee jiru jaalawwaniin haadhafi abbaa mucayyoo dabalatee namoota qe'ee sana jiranirraa buusiin (argaan) ni funaannama. Sirnichis kanumaan waan goolabamuuf jaalliwwaniifi namoonni isaan wajjin jiran gara warra gurbaatti deebi'uuf ni sochoo'u.

4.3.2. Irra Deebii

Irra deebiin akka ragaaleen madden irraa argame agarsiisutti 'deebii' jedhamees kan beekkamu ta'ee, adeemsa sirna gaa'elaa keessatti guyyaa cidhaa booda geggeeffama. Akka aadaa hawaasa Oromoo naannoo Jalduutti, yeroo baay'ee, guyyaa cidhaa booda torbee itti aanu keessa yommuu ta'u, isaan boodas akkaataa itti waliigalaniin geggeeffamuu ni danda'a.

Deebiin qaama sirna gaa'elaa ta'ee, faayidaafi adeemsa mataa isaa ni qabaata. Adeemsi deebii sirna gaa'elaa keessatti dursa gama lameeniinuu qophiin barbaachisu ni raawwatama. Keessattuu sirnichi warra intalaattii raawwatama waan ta'eef, qophiin achitti taasifamu cimaa dha. Guyyaa beellamame galgala isaa jaarsoliin, jaalliwwanii, marga kennitoonnifi namoonni biroon misirroowwan farda yaabbachiisanii (yeroo baay'ee) hoolaa korpheessa immoo harkifataniin warra intalaa ni dhaqu. Yommuu achi gahnis hoolaa sana gurbaan qaluun misirroowwan dhiigarra ejjechuun mana seenu. Eega mana seenanii booda namoonni iddoo qophaa'eef ni taa'u. Maatiin intalaa, obboleewwan, firoottaniifi namoonni naannoo (ollaanis) iddoo qabachuun ni taa'u. Itti aansuun jaarsoliin haaluma baramaan angafaa-quxisuun wal-oofkalchanii walduraa-duubaan al-sadi dhaabbatanii eebbifachuun deebi'anii taa'u. Gurbaanifi intalli walduraaduubaan abbaafi haadha irraa eegalanii namoota taa'an sunniin gateettiifi jilba isaanii dhungachuun nagaa walgaafatu. Marga kennitoonnis misirroowwan hordofuun namoota

taa'anii jiran hundaaf gateettiifi jilba dhungachuun marga ni kennu. Haati intalaa immoo dhadhaa urgooftuu adda addaatiin qopheeffachuun namoota achi taa'an hunda muududhaan waliingeessi. Kanatti aansuun maaddiin dhiyaachuun warri intalaa nyaataafi dhugaatii qopheeffatan ni dhiyeessu. Haaluma walfakkaatuun osoo maaddiin dhiyaate hin kaafamin, hoolaan qalame bifa waadditiin qophaa'uun dursa abbaafi haadha intalaa irraa eegaluun, namootaaf dhiyaata. Sirboonni garaagaraa (weedduun loonii, dhiichisni, ragadni, shoboteen, kkf.) siyaa'inaan ni weeddifamu. Kanatti aansuun adeemsi sirnichaa waan goolabamuuf, iddoodhaa sochoo'uun bahanii misirroowwan farda yaabbachiisuun gara warra gurbaatti deebi'u.

4.3.3 Hubii

Hubiin adeemsa sirna gaa'elaa gulantaa boodaa keessatti *deebiitti* aanee raawwatamuufi guduunfaa raawwii sirna gaa'elaa ti. Akka ragaan odimootarraa argame agarsiisutti sirni yeroo ammaa hubii jedhamu kun yeroo durii '*dhadhaa dibaa*' jedhamuun kan beekamu ymmuu ta'u, yeroo baay'ee guyyaan cidhaa darbee naannoo ji'a tokkoorratti raawwatama. Adeemsa sirna hubii kanarratti adda-durummaan sochoo'u kan taasisu haadha intalaa haata'umalee, firoottan, hiriyoonna intalaa, ollaan warra intalaafi kkf. dursanii itti himamuun qophii ni taasisu. Qophii kana keessatti haati intalaa dhangaawwan garaagaraa (daabboo irradiibaa, cuukkoo, qorsoddomee, daabboo garagalcha, qorii cafaqa, dhadhaa dibduufi kkf.) ni qopheeffatti. Warri ollafi firoottan wajjin deemanis baay'en isaanii dhangaawwan armaan olitti heeramaniifi kan biroos yoo jiraate qopheeffachuun, warri haalli kun hin mijanneef immoo keessattuu yeroo ammaa qarshii akka haala yerootti naannichatti kanfalamu harkatti qabachuun guyyaa beellamatanirratti haadha wajjin qe'ee warra gurbaa intala hubachuuf ni dhaqu. Kaayyoo hubii dhaquu, intalli heerumte yeroo jalqabaatiif warra ishiirraa adda baatee jireenya haaraa waan jalqabdeef, haala ishiin keessa jirtu, gurbaafi warra gurbaa wajjin walitti baruufi waliin jiraachuu jalqabuu, waan itti hir'ate yoo jiraate adeemsaan gargaaruufi kkf. adda baafachuufi. Kanamalees firoottan warra intalaa kan warra gurbaa wajjin yeroo jalqabaatiif waan walitti makamaniif yeroo tokko tokko walitti makamuus jedhamuun ni waamama. Warri gurbaa gama isaanitiin yeroo jalqabaatiif haati soddaa (haati intalaa) waan mana isanii seentuuf, akkasumas maatiifi firoottan gama lameenii waan walitti

dhufaniif qophii cimaa taasisuun irraa eeggama. Waan kana ta'eef, amma danda'ametti warri gurbaa qophii cimaa taasisuun maqaan isaanii keessummootafi naannawa sanatti gaarummaan akka odeeffamu barbaadu.

4.4. Fakkoommiiwwan

[1] Marga Kennuu

Margi dhimmoota aadaafi duudhaa Oromoo wajjin walqabatanirratti irratti bal'inaan tajaajila. Fakkeenyaaf sirnoota waaqeffannaa, gaa'ela, Gadaafi kkf. kaasuun ni danda'ama. Margi uummanni Oromoo sirnoota garaagaraa irratti fayyadumu kunniin iddoodhaa iddootti akaakudhaan garaagarummaa qabaachuu danda'a. Akka hawaasa Oromoo Aanaa Jalduutti akaakuwwan margaa keessaa coqorsi filatamaa dha. Sababiin isaas margi kun bal'atee lata; lafa uffisa; loo'ee hiddaan lafa qabata; iddoodhuma sanatti idda gadidhiisudhaan coqorsi biraa haaraan babal'atee hora. Kanaafuu odimoonni Geexee Qwwessaa (08/05/2008 ALH, Dharraa Nuguseefi Dirribaa Gaabbii 18/10/2008 ALH. akka ibsanitti, fakkoommiin marga kennuu hawwiifi feddhii misirrrwan lameeniif akka sanyi-sadeeniin horan, akka sanyiin isaanii daangaa tokko malee dagaagu, kkf. agarsiisutti fakkeeffama. Kanamalees akka Aadaa Oromootti margi (lataan) Uumaafi uumama walitti araarsa. Haala kanaan Uumaan akka uumaatti, uumamnis seera eeggatee deemuu akka qabu sirna tokkorratti marga qabatanii argamuun Uumaafi uumama gidduutti haraara fida jedhamee amanama. Akka adeemsa sirna gaa'elaatti marga kennuun gaa'elichi kallattii hundaan akka qajeeluu danda'uu, *haraara Waaqatti* fakkeeffama.

[2] Ulee Hirkifachuu

Ulee hirkifannaan gulantaa sirna gaa'elaa duraa keessatti kan raawwatamu ymmuu ta'u, akkaataafi waan hirkifatamuuf qaba. Akka ragaan madden irraa argame mul'isutti, uleen guyyaa saddeeta beellama lammaffaa jaarsolii saddeetaatiin kan hirkifatamu yommuu ta'u, uleen hirkifatamu sunis qallaa dheeraa (lookoo) yeroo baay'ee muka aroressa yookiin shimala irraa tolfamufi jaarsoliin harkatti qabatani dha. Uleen akka kanaa hawaasa Oromoo biratti jaarsolii bebbeekkamoon kan qabatamu yoo ta'u, yommuu

sirnoonni garaagaraa hawaasicha keessatti kabajamu jaarsoliin harkatti qabatanii hirmaatu.

Akka Tolashii Tarreessaa (23/06/2008 ALH, Fayisaa Sardaafi Magarsaa Baayisaa immoo 18/10/2008 ALH ibsanitti, fakkoommiin ulee hirkifachuu yoo ilaalle warra gurbaatiin waan hirkifatamuuf, mucayyoon gaaffii gaa'elaatiif jalqabamuu yookiin intala sana ilma isaaniitiif qabachuu agarsiisuuf akka *qabdiitti* ilaallama. Guyaa uleen hirkifatamee eegalee gaaffiin gaa'elaa intala isaaniif yoo dhiyaate, warri intalaa keessummeessuu hin danda'an. Kanamalees, uleen akkaataa armaan oliitti tolfameefi jaarsolii ulfaatoon qabataman akka hawaasichaatti araara, safuu, duudhaafi kkf. akka ta'eetti waan ilaalamuuf ni kabajama.

[3] **Biqila Laallachuu**

Biqila laallachuunis akkuma ulee hirkifannaa gulantaa gaa'elaa duraa keessatti kan raawwatamuu dha. Kunis guyyaa beellama sadaffaa kan raawwatamu ta'ee adeemsa mataa isaa ni qabaata. Akkuma armaan dura ibsamuuf yaalame, gaafa guyyaa beellama lammaffaa (mana seennaa) dhimma raawwii gaa'elaa murteessuun dura akka biqila laallatan walii galameen, biqilli warra intalaatti maqaa jarreen walfuudhaniin ni qopheeffama. Midhaan biqilaaf filatamu akka hawaasa Oromoo naannoo Jalduutti yeroo baa'ee *garbuu* dha. Sababiin isaas garbuun hangafa midhaaniti jedhamee waan yaadamuufi. Kanamalees garbuun dafee kan biqiluufi yommuu biqilus hedduu waan namatti toluuf yeroo hedduu biqilchuun farsoo (dhibaayyuu) naquuf itti fayyadamu. Waan kana ta'eef biqila laallachuun boruun jarreen walfuudhuuf jalqabarra jiranii maal ta'uu akka danda'u tilmaamuuf gargaara.

Akka Biraanuu Guddisaa 19/07/2008 ALH, akkasumas Fayisaa Sardaa (18/10/2008 ALH) ibsanitti, midhaan maqaa jarreen lameeniin bishaanitti naqame kun yoo haala gaariin biqile (funyaan yaase) milkiin akka qajeeletti waan ilaallamuuf, jarreen yoo walfuudhan jireenyi boruu isaanii ni milkaa'a; sanyi-sadeeniin (karraan, jagnaana, midhaanin) kkf. ni horu jedhamee yaadama. Waan kana ta'eef, biqilli *badhaadhina, hormaata, jireenya milkaa'aa, maaddii fi dhibaayyuu maddi hin guune* fi kkf. itti fakkeeffama.

[4] **Maaddiifi Dhibaayyuu**

Dhimmoota akka sirnaatti kabajaman keessatti hawaasni Oromoo dhibaayyuu ni fayyadama. Fakkeenyaaf yeroo daboo eebbisu, malkaa irreeffatu, Sirna Gadaa geggeessu, okolee dhaabbatu, sirna gaa'ela geggeeffatu, kabaja ayyaanaafi kkf. heeruun ni danda'ama. Sirna gaa'elaa keessatti dhibaayyuun kan guuttamu guyyaa cidhaa sagantaawwan warra intalaatti raawwataman gara dhumaatti eega dhiyaatee booda dha.

Kunis sirna maaddii cabsannaarratti nyaanni misirroowwaniif masoobidhaan, dhibaayyuun immoo akka aadaatti buqqee qurxanlamaa jedhamuun yookiin waanuma jiruun ni dhiyaata. Sirna maaddi cabsannaarratti misirroowwaniif maaddiin iddoo tokkotti dhiyaataafi. Maaddii wajjin immoo akkuma olitti ibsame dhibaayyuun *misirroowwaniif addatti cimdiin dhiyaataafi*. Odimoonni Dharraa Nugusee 18/10/2008 ALH)fi Geexee Qawweessaa 08/05/2008 ALH himanitti, misirroowwan dhibaayyuwwan cimdiin dhiyaatan keessaa tokko-tokko guutudhuma isaa maaddii wajjin achumatti dhiisuun tokko-tokko guutuu isaa immoo harkatti qabatanii bahuuf qajeelu. Haala kana keessatti fakkoommiin dhibaayyuu yoo ilaallame, misirroowwan maaddiifi dibaayyuu guutuu achitti dhiisanii guutuu immoo harkatti qabatanii galan immoo maaddiifi dhibaayyuun isaanii guutuu ta'ee akka itti fufu, jireenya guutuu akka ta'uuf, kallattii hundaan akka milkaa'an, *waliin jireenya isaanii keessatti waamaraan akka guutuu ta'uufitti fakkeeffama*.

[5] **Dhdhaa Muuduu**

Akkuma beekamu hawaasa Oromoo biratti lafa loon hin jirretti jireenya mijataan hin tahu. Waan kana ta'eef, hawaasichi loon isaa ni jaalata; ni faarfatas. Loowwan isaatis kunuunfachuun bu'aawwan isaanii ni fayyadama. Bu'aawwan loonirraa argaman keessaa immoo dhadhaan isa tokko dha.

Dhadhaa kana uummatichi nyaataaf qofa itti hin fayyadamu; sirnoota kabajatu hedduu irratti ni muuddata. Fakkeenyaaf, yoo ajjeesee galu ni muudama; yommuu ayyaana kabajatu ni muuddata; yommuu gaa'ela dhaabbatuufi kkf. dhadhaan ni muudama. Akka sirna gaa'elaatti dhadhaan yeroo lama muudama: inni tokko yommuu gurbaan fuudha dhaqu haadha gurbichaan kan muudamu yommuu ta'u, inni lammaffaan immoo qe'ee warra intalaatti haadha misirrittiin kan raawwatamu dha. Haala kanaan Akka Geexee

Qaeewwssaa 08/05/2008 ALH ibsitetti, fakkoommiwwan dhadhaa muuduu *milkaa qajeelfachuu, Uumaa kadhachuu*, hormaatni loonii hawaasicha keessatti murteessaa waan ta'eef hawwii misirroowwan lameen laoon akka horan qabaachuufi kkf. wajjin fakkeeffama.

[6] Dibduufi Ciiccoo

Akka aadaa Oromootti dibduufi ciiccoon meeshaalee elmituuti. Dibduun yeroo baay'ee, buqqee miidhagaa irraa muramee migiraan immoo faayomee kan tolfamu ta'ee, fannoofti miiloos ni qabdi. Waan kana ta'eef hawaasni Oromoo aannan ittiin unata; dhadhaas keessa kaawwachuuf baay'ee itti gargaaramu. Ciiccoon immoo guutummaatti migirarraa hodhamuun kan talfamuufi yeroo baay'ee aannan itti elmachuuf itti tajaajilamu.

Akka Darraa Nugusee (18/10/2008 ALH himtetti, dibduufi ciiccoon keessumattuu dubartootaan walitti hidhata cimaa ni qabaata. Akka aadaa Oromootti dibduufi ciiccoo dubartoonni yoo qabatan akka faayattillee ni ilaallama. Kanamalees dibduufi ciiccoon dubartootaan waan tolfamaniifi bal'inaanis isaanumti waan itti tajaajilamaniif *oguma (kaamettummaa) dubartootatti fakkeeffama*. Akkasumas yeroo rakkoo cimaan hawaasa naannoo tokkoo muudate dubartoonni ciiccoofi gaadii harkatti qabatanii, jaarsoliin immoo ulee qal'aa harkatti qabatanii yoo Uumaa kadhatan rakkinichi akka furamutti amanama waan ta'eef ciiccoon meeshaa ulfoo keessaa tokko dha. Kun immoo Waaqaafi nama gidduutti haraara buusa waan ta'eef *boqota Ayyaana Waaqatti fakkeeffama*. Kanam dibduufi lees dibduufi ciiccoon dubartootaan waan tolfamaniif *oguma dubartummaatti fakkeeffama*.

[7] Dhoqqee Buusuufi Aannan Biifuu

Dhoqqee buusuufi aannan biifuun guyyaa gaa'elaa waarii yommuu gurbaan fuudhaa galu osoo mana hin seeniin balbalarraa eegaluun haadha gurbaa fuudhutiin raawwatama. Dhoqqee buusuun misirroowwan jiidharra ejjetanii akka mana seenan kaayyeffatameeti. Guyyaa jalqabaa kana jiidharra ejjetanii yoo mana seenan umurii isaanii guutuu jireenya jiidha qabu, badhaadhaa, sanyiiwwan midhaanii hammaaranii, horii horanii dhadhaafi wkf. fayyadamanii, daa'ima (jagna) horanii dhunganii akka jiraatanitti fakkeeffama. Aannan biifuun akka aadaa Oromootti dhimmoota garaagaraatti fakkeeffama. Aannan biifuun yeroodhuma misirroowwan dhoqqeerra ejjetanii mana seenuuf adeeman

raawwatama. Kunis jarri gaa'ela raawwatan kunniin aannaniifi garaa (waliigaluun) akka jiraatanitti fakkeeffama. Aannan biifuun akkuma dura ibsame, haadha gurbaatiin gaafa fuudhee galu raawwatama. Kun immoo ilmi ishii waan fuudhee galeef akka ilmoo ishiitti ofitti fudhachuutti fakkeeffama. (Maddi Geexee Qawweessaafi Magarsaa Tuujubaa (19/07/2008 ALH)

[8] Hirma Furuu

Sirni hirma furuu kan raawwatamu guyyuma cidhaa waarii eega misirroowwan dhoqqeerra ejjechaafi aannan itti biifamaa mana seenanii booda dha. *Hirma* jechuun akka aadaa Oromootti (keessattuu yeroo durii) qabattoo gogaa horii irraa bifa aadaan tolfamee shamarri guyyaa cidhaa mudhiitti hidhattee heerumtu yommuu ta'u, yeroo ammaa haalli jijjiirramuun sabbata mudhiirraa hiikuun sirni hirma furuu raawwatama.

Haala kanaan misirroowwan eega mana seenanii iddoo qophaa'eef taa'anii booda, haadha gurbaatiin sirni hirman furaa ni raawwata. Kunis haati gurbaa intala ilmi isaanii fuudhee galeef goromsa kennuun hirmi furama. Kanaafuu fakkoommiin hirma furuu guyyaa (yeroo) sanaa kaasee intalli heerumte kun da'uu akka deessu dhang'uu waan ta'eef, *deessuu yookiin taadhiitti fakkeeffama*. Kana jechuun hirma furuun *hormaata (da'umsatti) fakkeeffama*. (Maddi Geexee Qawweessaa 18/07/2008 ALH)

[9] Bullukkoofi Wandaboo

Akka odeeffannoon afgaaffiin odimoota irraa argame agarsiisutti, waggoota dheeraan dura kanfaltii warra durbaatiif raawwatamu keessaa inni cimaafi hafuu hin dandeenye bullukkoo abbaa intalaatiif dhiyaatuufi wandaboo haadha intalaatiif uwwifamu dha. Bullukkoon oguma aadaatiin kan dhahamu ta'ee, garaan isaa kutaadhaan lama waan ta'eef hedduu guddaa dha. Wandaboonis akkaatadhuma kanaan kan omishamu ta'ee, uffata dubartiif qopheeffamu dha.

Haala kanaan Magarsaa Tuujubaa (08/05/2008 ALH) ibsetti, fakkoommiiwwan bullukkoofi wandaboo ulfina, kabaja olaanaa, kkf. tti *fakkeeffama*. Kanamalees, Intala sana wajjin ifaajanii guddisanii yommuu irraa fudhatan akka osoo itti hinrifatin eebbaan kennaniif *garaciibsotti* fakkeeffama.

[10] Goromsa Ariirrachuu

Sirni goromsa ariirrachuu borumtii guyyaa cidhaa waaree yommuu loon mooradhaa yaasani dha. Guyyaa kana intalli heerumte ulee lookoo harkatti qabachuun, daa'ima immoo dugdatti qabachuun goromsa sirna hirma furaa irratti kennameef dugda gubbaa rukutatti. Guyyaa gaafasiitii kaasee goromsi sun akka qabeenya misirroowwaniitti ilaallama. Fakkoommiin goromsa ariirrachuu,qabeenya ofii ta'uu mirkaneeffachuutti *fakkeeffama. Jalqabbii hormaata horiin qajeelfachuuttis nikkeeffama.* Kanamalees, daa'ima luqqeettutti qabattee loon yaasuun intalli sun *fuulduratti deessee daa'ima akka baattu hormaata jagnaatti fakkeeffama.* Maddi Hundee Galaalchaa (19/07/2008 ALH)

[11] Qubeellaa Godhachuu

Adeemsa wal kaadhimmatanii gaa'ela raawwachuu keessatti, yeroo baay'ee, qubeellaan guyyaa cidhaa dursee kan raawwatu yommuu ta'u, yoo kaadhimmachuu irra utaalani guyyuma cidhaa beellamatan garuu, guyyuma cidhaa san sirni qubeellaas raawwatama. Qubeellaan albuuda warqeerra kan tolfamu ta'ee, yeroo baay'ee bifa geengootiin hojjetama. Haala kanaan misirroowwan lameen gaa'elaan duras ta'ee, guyyaa cidhaas sirni qubeellaa ni jiraatu.

Akka odimaa Biraanuu Guddisaa (19/07/2008 ALH) himetti, fakkoommiwwan qubeellaa inni guddaan *waadatti fakkeeffama.* Jarri walfuudhan lameen qubeellaa walitti kaawwifatan jechuun hanga dhumaatti walmalee hin barbaannu; *abbaa manaafi haadha manaa waliif ta'uutti fakkeeffama.*

[12] Daabboo Wajjin Heerumsiisuu

Daabboon akaakuu nyaata aadaa Oromoo keessaa tokko ta'ee, yeroo baay'ee qamadii fendegamerraa tolfama. Akka aadaa hawaasa Oromoo (Jalduu) tti daabboon hiika mataasaa qaba. Daabboon midhaan (qamadii) irraa haa tolfamu malee, akka horii dhaabbataatti ilaallama. Waan kana ta'eef, akkuma aadaa Oromoo keessatti dubartiin horii morma hin buufne, daabboos dursitee hin murtu. Kanaafuu daabboo wajjin heerumsiisuun akka *korma wajjin heerumsiisutti ilaallama.*Warri intalaa daabboo guutuu wajjin heerumsiisuun, intalli isaanii guutuu ta'uu (durbummaa qabaachuu) agarsiisa. Kanaafuu daabboo guutuun (difoon) kormatti, akkasumas durbummaatti fakkeeffama. (Maddi Geexee Qawweessaa 08/05/2008 ALH.)

[13] Maqaa Haaraa Baasuu

Adeemsa sirna gaa'elaa kadhachuun fuudhuu keessatti, waarii guyyaa cidhaa haadhafi abbaa gurbaa irraa eegalee, firoottan gurbaa intalaa (misirrittiif) maqaa haaraa filatanii baasuuf. Yeroo hedduu garuu kanuma hamaatiin baaftaaf namoonni hundinuu fayyadamu.

Akka odimoota Dharraa Guguseefi Dirribaa Gaabbii 18/10/2008 ALH ibsanitti, maqaan moggaafamu kunis haala gurbaan maatii isaa keessatti qabu irratti hundaa'uun garaagarummaa ni qabaata. Fakkeenyaaf, yoo mucaan fuudhu hangafa ta'e kan moggaafamuufi quxisuun yommuu fuudhe kan moggaafamu garaagara. Yoo kan hangafni fuudhe taate, soorettii, biiftuu, dureetti, kkf. fa'i. Yoo kan quxisuun fuudhe taate immoo, gammannee, Jaalannee, Hataatufi kkf. dha. Kanaafuu fakkoommiin maqaa haaraa baasuu keessatti mul'atu, *hawwiifi abdii fuulduraaf qabanitti fakkeeffama*. Kanamalees maqaa baasuun akka ilmoo ofiitti ofitti fudhachuutti fakkeeffama

[14] Fardatti Aggaamuu

Akka aadaa hawaasa Oromooti fardaaf iddoo guddaatu kannama. Sababiin isaas, Oromoon waggoota hedduuf fardatti fayyadamuun gaachanaa, eeboofi goraadeen diina isaa unkuteessee abbaa biyyummaa isaas mirkaneeffatee jiraataa ture. Akka ragaaleen madden irraa argaman mul'isanitti, yeroo waraana ittiin duulan fardi yoo abbaan sababaoota garaagaraatiin irraa kufellee wajjin ala bula malee gatee hin galu. Kanaaf fardi gootota Oromoorraa adda bahee kan ilaallamu miti. Kanamalees, fardi jiruufi jireenya hawaasummaa keessatti karaalee hedduu uummaticha ni gargaara.

Eega adeemsi jiru warra intalaatii goolabamee booda misirritti fudhatanii yommuu mooraa warra intalaatii bahan fardeen qopheeffaman misirroowwaniif ni dhiyaatu. Misirroowwanis fardeen kanneen waljijjiiruun al-sadi-sadi itti waliif aggaamu. Aggaamuu jechuun akka nama yaabbatuu kooratti ol-ba'uuf sobanii yaalanii dhiisu dha. Waan kana ta'eef fardatti aggaamuun *jireenya haaraa waliin yaabbachuutti fakkeeffama; 'Jireenyi farad guula dha'* kun kan jedhamuufis kanumaaf ta'uu danda'a. *danda'a. Kanamalees akkuma fardi obsaan nama baatee adeemaa oolu, misirroowwanis akka waldanda'anii wajjin jiraatanitti fakkeeffama.* (Maddi Fayisaa Sardaafi Dirribaa Gaabbii 18/10/2008)

[15] **Alangaa**

Alangaan yeroo baay'ee gogaa bineensa roobii jedhamurraa ogummaan soofamee kan hojjetamu yoo ta'u, darbee-darbee gogaa loonirraas ni hojjetama. Alangaan haala kanaan tolfamu kun hawaasa Oromoo biratti tajaajila garaagaraa ni qabaata. Kanneen keessaa tokko, hariiroo meeshichi gocha ittiin raawwatamu maliin qabu dha. Kunis yeroo eebbaa, abaarsaa, seera tumuufi kkf. harkatti qabachuun dhaabbatanii Waaqa kadhatu.

Kana malees yommuu gaa'ela raawwatan muka hindhee/ ulma'ii jedhamu wajjin harkatti qabachuun gurbaan fuudha dhaqa. Alangaafi hindhee kana harkatti qabatanii yoo fuudha dhaqan, ulaagaa barbaachisu yoo guutuu baataniyyuu gaa'elichi dirqama raawwachuu qaba malee intala hin dhoowwatan. Waan kana ta'eef alangaan akka hawaasa Oromootti meeshaalee ulfoo keessaa tokko ta'ee, *hariiroo Waaqaafi namaa akka walitti fiduutti fakkeeffama*. Akkuma adeemsa Sirna Gadaa keessatti Abbaan Gadaa alangaa harkatti qabachuun namoota yakka raawwatan murtii itti kennu. Yommuu seera tumanis alangaa harkatti qabatanii baha biiftutti garagaluun lafaan rukutanii labsicha mirkaneessu. Kun immoo seerri tumame mirkaneeffamuu agarsiisa. Iddoo kanatti alangaan *mirkaneessituu heerafi seera ittiin bulmaata* sirna Gadaa ti. Kanaafuu, akkuma labsii alangaa harkatti qabachuun mirkaneessan, *gaa'elichas seera qabeessaan raawwachuu ittiin mrkaneessutti fakkeeffama*. (Maddi Magarsaa Tuujubaafi Bayeessa Ariittii 08/05/2008 ALH)

[16] **Kormaafi Goromsa**

Akka aadaa fuudhaafi heerumaa hawaasa Oromoo naannawa Jalduutti (keessattuu yeroo durii) kormaafi goromsi warra gurbaatiin warra intalaatiif kennama.

Kunis akka hawaawsa naannichaatti '*kiisii*' jedhamuun beekkama. Kiisiin intala heerumtu san warri kunuunsanii guddisuun yommuu gaa'elaaf jecha isaaniif kennan, warri gurbaa immoo akka warri intalaa itti hin rifanneef, kiisii kormaafi goromsa kennuufi. Kormaafi goromsi hormaata keessatti akkuma adda bahanii hin ilaalamne, duudhaa gaa'eelaa keessattis kormi gurbaa fuudhutti yoo fakkeeffamu, goromsi immoo intala heerumtutti fakkeeffama.

Waan kana ta'eef adeemsa gaa'elaa keessatti gurbaafi intala walitti fiduun (walitti heerumsiisuun) akka kormaafi goromsa waliin ga'uutti fakkeeffama. Kanaafuu kormi ni dhalcha; goromsi immoo ni dhalti; hormaanni itti fufa jechuu dha. Haala kanaan immoo

kormaafi goromsi ittifufaatii dhaloota haaraatti fakkeeffama.(Maddi Magarsaa Tuujubaafi Geexee Qawweessaa 08/05/2008 ALH).

[17] **Mana bifa geengoon ijaaruu**

Akka odeeffannoon madden irraa argame agarsiisutti uummanni Oromoo falaasama jireenyaa mataa isaa ni qaba. Kanneen keessaa tokko haala mana itti ijaarratu dha. Akka falaasama Oromootti lufiinsi jireenyaa marsaa dha. Kunis dhalachuu, guddachuun gaa'elaaf gahuufi inni dhumaa du'uu dha.

Waan kana ta'eef namni tokko umurii Uumaan kenneef keessa nagaadhaan darbuun jireenyaan jaaruu barbaada. Haaluma walfakkaatuun geengoon tokko iddoo jalqabaatii kaasee yommuu walbira gahe marsaan tokko goolabame jedhama. Kanaafuu mana bifa geengoon ijaaruun *jireenya guutummaa qabu jiraachuuf hawwii qabanitti fakkeeffama.* (Maai Birnuu Guddisaa 19/07/2008)

[19] **Gingilchaa**

Gingilchaan oguma harkaatiin akka aadatti migirarraa kan tolfamu ta'ee, yeroo baay'ee midhaan garaagaraa yookiin daakuu habaqii yoo qabaate ittiin adda baasuuf (seecca'uuf) itti gargaaramu. Kanamalees yeroo gaa'elaa keessattuu yeroo biqila laallannaa biqilichi gingilchaarra kaa'amuun dhiyaata.

Akkuma adeemsa jiruufi jireenyaa keessatti wantoota garaagaraa midhaan keessaa gingilchee adda baasuuf gargaaru, duudhaalee garaagaraa keessatti immoo akka Uuman adeemsa isaa eegge deemu, wanti Uumaan qajeelche akka milkaa'ufi kkf. agarsiisa. Waan kana ta'eef gingilchaan duudhaan akka qajeelu, rakkoon akka hiikkatu, *Uumaan akka uumana isaa gargaaruuf garaa laafutti fakkeeffama.* (Maddi Geexee Qawweessaa 08/05/2008)

[20] **Hulma'ii Harkatti Qabachuu**

Hulma'iin akaakuu mukaa ta'ee yeroo baay'ee sirna gaa'elaarratti gurbaan fuudhu harkatti qabachuun warra intalaa dhagee dhaabbata. Akka safeeffannaa Oromootti namni tokko hulma'ii/hindhee harkatti qabachuun akaakuuwwan gaa'elaa hawaasni itti hirmaatu kam keessattiyyuu gaa'elli dirqama uumamaa waan ta'eef akka fuudhee galu deeggarama. Kanumarraa ka'uunis 'Hindheen Cabe Dhabee Hin Galu' jechuun mammaakama. Waan kana ta'eef, akka Fayisaa Sardaa 18/10/2008 ALH ibsetti, ilmi

dhiiraafi intalli tokko dhalatanii yommuu umuriin isaanii gaa'elaaf gahetti *fuudhuufi heerumuun dirqama Uumamaa akka ta'etti fakkeeffama.*

4.5. Itti Fufaatiifi Jijjiirama

Itti fufaatiifi jijjiiramni haala aadaafi duudhaa durii eeggatee itti fufuun raawwatamuufi jijjiirrama adeemsa keessa mul'achaa dhufe walbiraqabuun sakatta'uu ta'a. Haaluma kanaan qorqtichi dhimmoota gaa'elaan walqabatanii osoo hin jijjiirramin ittifufuun har'a gahaniifi guutummaatti jijjiiramaan walbiraqabamuun akka armaan gaditti dhiyaateera.

4.5.1. Jijjiirama

Jijjiiramootni sirna gaa'elaa karaa *aadaa* raawwatamurratti mul'atan hedduu ta'uu danda'u. Kana jechuun adeemsi, looriwwaniifi kkf. durii kaasanii hanga yeroo ammaa kanarra gahanitti jijjiirramoonni isaan gama garaagaraatiin agarsiisaa dhufan ni jiraata jechuu dha. Haala kanaan mata-duree kana jalatti jijjiirramoota sirna gaa'elaa akka hawaasa aanaa Jalduutti mul'ataniifi meeshaalee funaansa odeeffannootiin mirkaneeffaman akka armaan gadiitti qaaceffamaniiru. (Maddi Magarsaa Tuujubaa 08/05/2008 ALH)

4.5.1.1. Qabeenya Warri Intalaaf Kennamu

Akka ragaaleen afgaaffiin odimootarraa funaanname mul'isutti, yeoo durii maallaqni warra intalaatiif kanfalamu yoo jiraate, abbaatti bullukkoo, haadhatti immoo kutaafi dalgeetu uwwifama. Kana malees komaafi goromsi akka kiisiitti warra intalaatiif ni kennama.

Misirrittii heerumtuufis dalgee fooyaa jirbii irraa akka aadaatti dhayame, sabbataafi albuun (faaya miilaa) kan bitamuuf yomuu ta.u, kopheen, faayi akka yeroo ammaa fayyadaman (qubeellaa warqee, lootii warqeeffii kkf.) garuu yeroo dhihoo keessa akka eegalame himama. Kanamalees qarshiin harkatti warra intalaaf kanfalamu waggoota dheeraa dura qar. 4.00 irraa kaasee yeroodhaa yerootti dabalaa akka dhufe himama. (Maddi Magarsaa Tuujubaafi Geexee Qawweessaa 08/05/2008 ALH)

4.5.1.2. Laallannaafi Kadhannaa

Adeemsa *laallannaafi kadhannaa* keessatti haalli dur tureefi kan ammaa gidduu garaagarummaan ni jiraata. Ilaallannaa keessatti yeroo durii gurbaa fuudhu caala maatii gurbaatu qooda fudhata. Intalliifi maatiin ishii garuu dursanii waan beekan hin qaban. Maatiin keessattuu abbaafi haati gurbaan fuudha gahuu eega hubatanii booda, intala isaaf taatu kan gosa isaan barbaadan keessaa dhalatte barbaadanii barbaachisu. Intala tokko dhimma gaa'elaatiif osoo hin murteessin dura, sanyiin karaa abbaas ta'ee, karaa haadhaa gosti ni qorqtama. Gosti ishii gosa isaaniif kan ta'uufi kan falataman yoo ta'e intalittii ilma isaanii fuusisuuf ni murteessu. Sana booda akka amma qarshiin hedduu marga wajjin waraqaa (poostaa) keessa kaawamee (akka mata-duree 4.1.1.) warra intalaatti ergamu osoo hin taane, namoota hawaasicha biratti ulfinaafi kabaja qaban fayyadamuun akka dhaqanii warra intalaatti himan taasifama. Jarris guyyaa gaa'elaaf dhaabbachuun akka hawaasa naannichaatti filataman yeroo baa'ee *Sanbata, Dilbatafi Kibxataa* keessaa akkuma filatanitti dhaqanii dhaabbachuun gaaffii gaa'elaa yeroo jalqabaatiif dhiyeessu. Warri intalaa dubbiin waan haaraa itti ta'uuf, akkuma isin mari'attaniifi qorattanii dhuftan nutis qorannee deebii isiniif kenninaa deebi'aa jechuun yaada guyyaa sanaa goolabu.

Beellama itti aanutti jaarsolii muraasa dabalatanii margaafi ulee qal'aa akka aadaa naannawa Jalduutti jaarsoliin qabatan harkatti qabachuun maanguddoota (afur/ja'a/saddeet) ta'uun dhaqanii saddeeta warra intalaa ni dhaabbatu. Warri intalaas firaafi ollaa isaanii dubbifatani taa'anii eegu. Beellama kanarratti akka isa duraa alaan hin galani; marga harkatti qabatanii mana seenuun dhaabbatu. Haala kanaan yoo intala kennuu barbaadan qoranneerra, walirraa hin fokkifnu; Waaqni haajedhu jechuun margaafi ulee harkaa fuudhanii borootti hirkifama. Yoo intala kennuuf fedhii hin qabaanne garuu, margaafi ulee harkaa fuudhuu ni didu.

Haala kanaan yoo ilaalame laallannaafi kadhannaan durii kan ammaa wajjin garaagarummaa ni qabaatu. Kun immoo aadaan fuudhaafi heerumaa Oromoo yeroo durii jijjiirramaa dhufuun isa har'aa kanarra gahuu agarsiisa.

4.5.1.3. Haala Kaadhimannaa

Jijjiiramni adeemsa sirna gaa'elaarratti bal'inaan mul'atu inni biraan *haala kaadhimannaa wajjin walqabata*. Adeemsa kaadhimannaa yeroo ammaa mata-duree 4.1.3.) ilaaluun kan danda'amu yommuu ta'u, haala sirna kaadhimannaa yeroo durii immoo akka itti aanutti haa ilaallu.

Akka ragaaleen odimootarraa argame agarsiisutti, kaadhimannaan dhimmoota gurguddoo lamaaf raawwatama: yoo intalli daa'ima taateefi heerumaaf hin gahiniifi yoo warri gurbaa yookiin warri intalaa qophaa'uu dadhabani. Haala kanaan guyyaa beellamaa jaala, jaarsolii saddeetaafi namoota biroo wajjin ta'uun warra intalaa ni dhaqu. Warri intalaatis qophii cimaa taasisuun ni eegu. Amartiin birrii irraa tolfames kuula bifti isaa haarrii ta'eefi saddeettanii foo'amee ittiin hidhatamuu ni qopheeffama. Eega qe'ee warra intalaa ga'anii booda dursa jaarsoliin mana seenuun waan qabatanii dhaqan ni dhiyeessu. Intallis hiriyoota ishii wajjin jaalawwan gurbaa wajjin dhqaniin ofitti fudhatamtee gurbaa fuudhu cinaa eega teessee booda, innis ol-ka'ee dhaabbachuun amartii birriirraa tolfame sana funyoo kuula haarrii irraa saddeettanii foo'ame sanaan morma ishiitti kaawwisa. Kunis yeroo sanatti akka ragaaleen odimootarraa argame mul'isutti, '*maataba*' jedhamuun beekama. Haala kanaan sirni maataba itti kaawwifachuu yookiin kaadhimmachuu goolabamuun boodarra immoo haaluma itti waliigalaniin guyyaa cidhaa qabachuun sirni gaa'elaa geggeeffatu. (Maddi Geexee Qawweessaa 08/05/2008 ALH)

4.5.1.4. Meeshaalee Intalli Fudhattee Heerumtu

Meeshaaleen aadaa ittiin heerumsiisan irrattis yoo ilaalame itti fufaatii fijjiiramni ni jiraata. Ittifufaatii yoo jedhamu meeshaaleen yeroo duriitii kaasanii hanga ammaatti warri intala isaanii wajjin heerumsiisan ni jiraata. Fakkeenyaaf, gundoo, masoobii, dibduu, ciiccoo, qabeefi kkf. heeruun ni danda'ama. Kanneen yeroo wajjin adeemsa keessa itti dabalamaa dhufan immoo, siree ammayyaawaa, boffee (firaashii), baanaa, barmeela, gingilchaa sibiilaa, okkotee sibiilaa, korojoo (shaanxaa)fi kkf. akka fakkeeniyatti heeruun ni danda'ama. Meeshaalee yeroo durii fudhatanii heeruman keessaa kanneen akka itillee, hirma, gingilchaa migiraafi kkf. yeroo ammaa akka dagataman ragaaleen daawwannaa fi afgaaffiin odimootarraa argame ni agarsiisa.

4.5.1.5. Uffannaafi Haala Geejjibaa

Ragaaleen odimootarraa walitti qabaman akka agarsiisanitti yeroo durii uffannaan masirroowwan uffatan, inni fuudhu fiddoo (kofoo) gubbaan bal’atee, jalli immoo baay’ee dhiphatu ture. Intalli heerumtu immoo dalgee fooyaa jirbiirraa bifa aadaatiin arbiidhaan dhahameefi sabbata yoo ta’u kophee gonkumaa akka hin turin himama. Kan yeroo ammaa garuu haala hedduun jijjiirrama agarsiisuun, uffata aadaa ammayyoomofi eenyummaa sabichaa akka agarsiisutti faayamee akka misirroowwan lameeniifuu tolutti qophaa’e uffachuun, akaakuwwan kophee barbaadan wajjin kaawwachuun ittiin fuudhu yookiin heerumu.

Keessattuu haala qabatamaa amma mul’atuun, uffanni dhiirri uffatee ittiin fuudhu kan wayaa adiirratti Odaafi Alaabaa Abbaa Gadaatiin faayome yommuu ta’u, kan shamarri kaawwattee heerumtus akkuma kana wayaa aadaa qaamni isaa hundi Odaadhaan faayamee kan hedduu nama hawwatu dha. Uffanni Aadaa yeroo ammaa akka hawaasa Oromoo naannoo Jalduutti misirroowwaniifi darbees jaalliwwan sirna gaa’elaa irratti uffatan kunniin miidhagina aadaa agarsiisuurra darbee, eenyummaafi tokkummaa Uummata Oromoo eguu irratti gumaacha olaanaa qaba.

Adeemsa fuudhaafi heerumaa keessatti wantoonni barbaachisan keessaa inni tokko geejjiba yookiin waan keessattuu misirroowwan yaabbatani dha. yeroo durii gurbaan fuudhu sangaa fardaa, intalaaf immoo qalaamaa fardaa qopheessuun sirna gaa’elaarratti itti tajaajilamu. Adeemsa keessa jijjiirramni dhufuun, gurbaan fuudhuufi amaamonni muraasni fardaan dabaalamanii, amaamonni kaawwan immoo konkolaataan ta’uun haala aadaafi ammayyaawwaan walmakaa ta’een fuudha dhaqu. Boodarras misirroowwan lameeni, jaalliwwaniifi amaamonni murtaawwan fardeen yaabbachuun, kanneen hafan immoo konkolaataa yaabbachuun sirni gaa’elaa geggeeffama.

4.5.1.6. Jijjiirama Afoolaa

Afoolli Oromoo turtii dheeraa keessatti sababoota adda addaatiin jijjiiramoota hedduu keessa darbuun har’a gahuun ni beekama. Sababoota jijjiirama kanaatiif amanti, saayinsiifi teekinooloojii addadurummaan heeruun ni danda’ama. Afoolli amala isaatiin jijjiirrama keessa haa jiraatuuyy malee, dhimmoonni armaan olitti heeraman kunniin

dhiibbaa guddaa geessisaniiru. Waan kana taheef, akka hawaasa Oromoo Aanaa Jalduuttis Saayinsiifi teekinooloojiin keessattuu immoo amantaan addadurummaan yommuu dhiibbaa geessisu bal'inaan mul'ata. Fakkeenyaaf, aadaa fuudhaafi heerumaa Oromoo keessatti durii kaasee kan mul'achaa ture, eebbifachuun, arrabsoon, sirbuunifi kkf. yeroo ammaa kana bal'inaan adeemsa amantaa hordofuun kan eebbifamu (kadhatamu)fi faarfatamu yommuu ta'u, afoolliwwan akka aadaatti gaa'ela bareessan hir'ataa dhufeera.

BOQONNAA SHAN

Cuunfaa, Goolabaafi Yaboo

Mata-dureen qorannoo kanaa ‘xiinxala adeemsaa sirna gaa’elaa Oromoo kan jedhu ta’ee, Godina Shawaa Lixaa Aanaa Jalduurratti geggeeffame. Gaaffileen bu’uraa qorannichaa adeemsi raawwii sirna gaa’elaa akkamitti akka raawwatu, akaakuuwwan fookloorii adeemsicha keessatti argaman, haala fakkoommiiwwan hiika itti argataniifi itti fufaatiifi jijjiiramni akkamii adeemsicha keessatti akka mulatan adda baasuu kkf. fa’i. Kaayyoo gooroon qorqnnichqq immoo Adeemsafi fakkoommiiwwan sirns gaa’elaa Oromoo xiinxaluu dha. Rragaalee meeshaalee funaansa odeeffannoo afgaaffii, marii gareefi daawwannaa waraabbiin deeggarammeen funaannaman gulantaalee sirna gaa’elaa saditti (cidha dura, guyyaa cidhaafi cidha booda) qoqqoodamuun boqonnaa afur jalatti qaacceffaman bu’ureeffachuun boqonnaa kana jalatti cuunfaa, goolabaafi yaboon akka armaan gadii kanatti walduraaduubaan dhiyaataniiru.

5.1. Cuunfaa

Mata-duree kana jalatti haaluma armaan olitti ibsameen ragaalee odimootarraa funaannamaniifi boqonnaa afur jalatti hiikama bu’ureeffachuun qabxiilee ijoon bifa gabaabaa ta’een akka armaan gadii kanatti dhiyaataniiru.

- Adeemsi raawwii sirna gaa’elaa Oromoo gulantaawwan sadi (qophii duraa, guyyaa cidhaafi cidha booda) keessa darbuun raawwatama. Haaluma kanaan ilaallannaafi kadhannaa, biqila laallannaafi kanfaltiiwwan warra gurbaatiin raawwataman gulantaa qophii duraa keessatti kan raawwataman yommuu ta’u, shamarran leemmatii hidhataniin geggeeffamuun jaarsolii, jaalawwaniifi amaamota wajjin fardeeniin dabaalamee fuudha dhaquunifi fuudhanii galuun gulantaa guyyaa cidhaa keessatti raawwatamu. Kana malees dhoqqee buusuu, aannan biifuu, hirma furuufi maqaa moggaasuun guyyaa kana raawwatama. Haaluma walfakkaatuun gulantaa guyyaa cidhaa boodaa keessatti irradeebiifi hubiin walduraa duubaan ni raawwatamu.

T/L	Mallattoolee	Adeemsa Gaa'elaa keessatti			Hiika
		Gaa'ela Dura	Yeroo Gaa'ela	Gaa'ela Booda	
1	U Lee hirkifachu				Intalli gaa'elaaf qabamuu
2	Biqila ilaallannaa	✓			Badhaadhina, hormaata
3	Maaddiifi dhibaayyuu		✓		Bu'ura jireenyaatti fakkeeffama
4	Dhadhaa muuduu	✓	✓	✓	Milkaa'uuf
5	Dibduufi ciiccoo		✓		Ayyaana Waaqaa Oguma dubartii
6	Dhoqqee buusuu		✓		Jiidha farrisuu, Badhaadhina
7	Aannan biifuu		✓		Amala ofii fudhachiisuu
8	Hirma furuu		✓		Akka teessu, akka deessu
9	Bullukkoo	✓			Ulfinaaf, akka itti hin rifanne
10	Goromsa rukutachuu			✓	Qabeenya ofii taasifachuu
11	Marga kennuu		✓	✓	Fakkoommii hormaataa
12	Jaarsa	✓	✓	✓	Beekaa , nama Waaqatti dhiyoo
13	Alangaa		✓		Duudhaa eeguun seeraan fuudhuu
14	Kormaafi goromsa	✓			Ittifufaatii hormaataa
15	Mana bifa geengoon ijaaruu	✓			Marsaa jireenyaa, umurii dheeraa jiraachuu

16	Ulma'ii harkatti qabachuu		✓		Gaa'elli dirqama uumamaa ta'uu
17	Gingilchaa	✓	✓		Uumaan uumamaaf akka garaa laafu
18	Daa'ima baachisuu			✓	Hawwii akka daa'ima deessu qabaachuu
19	Qubeella	✓	✓		Waadaa fuudhaafi heerumaa
20	Maqaa haaraa moggaasuu		✓		Akka ilmoo ofiitti ofitti fudhachuu
21	Fardatti aggaamuu		✓		Wal-danda'uu, Wal-baachuu
22	Alangaa		✓		Duudhaa eeguun seeraan fuudhuu
23	Kormaafi goromsa	✓			Ittifufaatii hormaataa
24	Mana bifa geengoon ijaaruu	✓			Marsaa jireenyaa, umurii dheeraa jiraachuu
25	Ulma'ii harkatti qabachuu		✓		Gaa'elli dirqama uumamaa ta'uu
26	Gingilchaa	✓	✓		Uumaan uumamaaf akka garaa laafu

Gabatee [1] Hiika fakkoommiiwwanii Gulantaalee Sirna Gaa'elaa Keessatti

Lakk	Akaakuwwan Fookloorii	Haala Sirna Gaa’elaa keesatti Ittiin Mul’atan
1	Afoola	Eebba, arrabsoo, weedduu, geerarsa, ragada, shobotee, faaruwwaniifi kkf.
2	Duudhaa Hawaasaa	Haala lufiinsa sirni gaa’elaa itti raawwatu sadeen (sirnaan dura, yeroo sirnaafi sirna booda)
3	Meeshaa Aadaa	Kanneen itti bilchaatu, itii nyaatan, itti dhugan, uffatan, ittiin heerumsiisan, faaya garaagaraa, wantoota harkatti qabataniifi kkf.
4	Aartii Duudhaa Hawaasaa	Muuziqaawwan garaagaraa, sochii qaamaa, daabboo wal harkatti cabsuu, misirrittii farda qalaamarra kaa’uu, raawwii hirma furuu, sirna maqaa moggaasuu, intala eerumte sana daa’ima baachisanii akka loon bobbaaftufi

Gabatee [2] Cuunfaa Akaakuwwan fookloorii

Lakk	Qabxiwwan Jijjiirrama Agarsiisan	Garaagarummaa	
		Yeroo Durii	Yeroo Ammaa
1	Laallannaa	Maatii lameen qofaan	Gurbaas ta'ee, intalli ni hirmaatu
2	Haala kadhannaa	Jaarsatu warra intalaatti hima	Waraqaa barreessuun ergama
3	Haala kaadhimmannaa	Maataba morma intalaatti kaawwisu	Qubeella walitti kaawwifatu
4	Kanfaltii	Baasiin gadaana dha.	Baasiin olka'aa dha.
5	Meeshaalee intalli fudhattee heerumtu	Kan hawaasichi ogummaa isaatiin hojjete	Baa'y'een kan warshaan oomishaman
6	Karaalee gaa'ellii itti geggeeffamu	Bal'inaan karaa aadaa	Hedduun karaa amantaa
7	Fayyadama Afoolaa	Afoolli eebba, arrabsoo, faaruu, sirba, geerarsa kkf.	Hedduun faaruu amantii
8	Haala geejjibaa	Fardaafi lafoodhaan	Fardaafi konkolaataan

Gabatee [3] Jijjiirramaafi ittifufaatii sirna gaa'elaa keessatti

5.2. Goolaba

Adeemsiwwan sirna gaa'elaa Oromoo gulantaalee sadi keessa darbamuun raawwatama. Isaanis, adeemsawwan gulantaa sirnaan duraa (preliminal stages), adeemsawwan gulantaa guyyaa cidhaa (luminal stages) fi adeemsawwan gulantaa cidhaan boodaa (post luminal stages) dha.

- ✚ Adeemsa sirna gaa'elaa *gulantaa duraa* keessatti hunda dura ilaallannaafi kadhannaatu gurbaafi warra gurbaantiin geggeeffama. Isaanis intalaafi haala warra ishii dursanii qorachuun eega murteessanii booda gaaffii gaa'elaa warra intalaatiif dhiyeessu. Warri intalaas gama isaanitiin haala gurbaafi warra gurbaa qorachuun yoo biqilli isiniif kenne jechuun gara kennuutti luuccauun guyyaan biqila ilaallannaa beellamama. Yoo biqilichi sirriitti biqiluun funyaan yaasee walxaxe milkiin jara lameenii qajele jedhamee waaan yaadamuuf, intala gaa'elaaf kennuun guyyaa kana murteeffama.
- ✚ Sirna biqila ilaallannaa irratti adeemsawwan lama keessaa tokko irratti waliigaluun kallattii qabata. Innis yoo jarreen lameen yookiin isaan keessaa tokko fedhii dafanii gaa'ela raawwachuu hinqabaatne, guyaan qubeellaa beellamamuun sirni kaadhimmannaa eega raawwatamee booda haala waliigalameen sirni gaa'elaa raawwatama. Yoo barbaadan immoo guyyuma cidhaa beellamachuun waadaan gaa'elaa fi sirni qubeellaas guyyuma sana raawwatama.
- ✚ Adeemsa sirna gaa'elaa *cidhaan duraa* keessatti dhimmoota raawwataman keessaa inni biraan baasii warri gurbaa warra intalaatiif kanfalani dha. Haala kanaan baasii warri gurbaa yeroo durii baasaniifi kan ammaa walbira qabuun yoo ilaalaman kan ammaa baay'ee ol ka'aa dha. Gama warra intalaatiin immoo keessattuu haala yeroo ammaatiin meeshaalee murteessoo ta'aniifi misirroowwan ittiin jireenya jalqaban hedduu bituun intalli fudhattee heerumti. Meeshaaleewwan kunniin kanneen ittiin bilcheeffatan, ittiin waraabbataniifi ittiin dhugan, kanneen itti naqatan, kanneen irra rafaniifi uffatan, kanneen itti miiccatan, kanneen irra taa'aniifi kkf. ofkeessatti hammata.

✚ Adeemsi sirna gaa'elaa *guyyaa cidhaa* iddoo gaa'elli xumura itti argatu waan ta'eef, gama lameeniinuu sochiin taasifamu isaan duraafi boodaa caala ho'aafi walxaxaa dha. Adeemsawwan gurguddoo guyyaa kanaa keessaaa inni jalqabaa gurbaan fuudha dhaquuf ofqopheessu dha. Warri intala immoo namoota fuudha dhaqaniifi keessummoota biroo haala barbaachisuun simachuun gaa'elicha milkeessuuf sochii cimaan ganama isaarraa kaasee ni taasifama. Haala kanaan gurbaan fuudhu jaalawwaniifi jaarsolii saddeetaa wajjin dhadhaa muuddachuun eega eebbifatanii booda amaamota hedduu wajjin fardeeniiin dabaalamee fuudha dhaquuf qajeela. Amaamonni qe'ee warra intalaa yommuu ga'an jaarsoliin gurbaa wajjin dhaqan dursanii seenuun dhimmoota tokko tokko irratti hanga waliigalamutti amaamonni ala dhaabbachuun shamarran addooyyee intalaafi naannichatti argamaniin arrabsamu. Sirna gaa'elaa *guyyaa cidhaa* keessatti adeemsawwan qe'ee warra intalaatti raawwataman gurguddoon nijiraatu. Isaanis sirna maaddii cabsannaa, dhibaayyuun bifa haaraan guuttamuu, marga kennuufi eebba fudhachuu, fardatti waliif aggaammuu fa'i. Eega fardatti ol-ba'anii deemsa eegalanii hanga warra gurbaa gahanii boroo taa'anitti yoo namni gidduu isaanii kutee darbe waljibbanii addaan bahu jedhamee waan yaadamuuf, namni kamiyyuu misirroowwan gidduu bahuu akka hin qabne ofeeggannoo cimaatu taasifama.

✚ Yommuu gurbaan fuudhee galuun karra warraa isaarra ga'u, obboleettii hangafni farda gurbaan ittiin fuudhaa gale harkaa fuudhuun cancala afaanii baafttee garbuu gingilchaatti naquun akka nyaatu gochaa kooraa irraa hiikti. Haati gurbaa immoo fuuldura deemuun dhoqqee busaaa, yommuu misirroowwan dhoqqee kanarra ejjechaa deeman aannan itti biifaa akka mana seenan taasifti. Eega misirroowwan mana seenanii booda sirna hirma furaafi maqaa baasutu geggeeffama. Sirna hirma furaa kana keessatti haati gurbaa goromsa kennuun hirmi furama. Maqaa baasuun misirrattii sana akka ilmoo haaraa argataniitti ofitti fudhachuuf jecha, dursa haati gurbaa filattee moggaafiti. Sana booda maatiin hafan yoo fedhan kanuma amaatiin baaften waamu, yoo barbaadan immoo maqaa barbaadan filatanii baasuufiin ittiin waamu.

- ✚ Sirna gaa'elaa guyyaa cidhaa boodas dhimmoonni raawwataman garaagaraa nijiraatu. Kanneen keessaa tokko misirrittiin ganama isaa daa'ima dugdatti baadhachuun loon warraa jalaa karraa fuutee goromsa kennameef sana immoo ulee qajeelaa isaatiin dugda rukutatti. Guyyaa gaafasiitii eegalee goromsi sun kan jarreen haaraa reefu bultii ijaarratanii yookiin kan misirroowwan lameenii taati.
- ✚ Kanamalees irradeebiifi hubiin dhimmoota guyyaa cidhaa booda raawwatamani dha. Irra deebiin guyyaa cidhaa booda naannoo torbee tokkoo hanga ji'aa gidduutti kan raawwatamu ta'ee, adeemsafi sirna raawwii mataa isaa qaba. Kanaaf haala waliigaltee jarreen lameeniin misirroowwan jaarsolii, marga kennitoota, jaalawwaniifi namoota biroo muraasa dabalachuun yeroo baay'ee hoolaa korpheessaa qabatanii warra intalaa dhaquun walitti makamu. Kunis sirna gaa'elaa booda walitti makamuu isa jalqabaa ti. Hubiin immoo irradeebii booda kan raawwatamu yommuu ta'u, yeroo baay'ee haadha intalaatu dhangaawwan garaagaraa godhachuun namoota muraasa dabalattee intala ishii hubachuufi dhadhaa dibuu dhaqxi.
- ✚ Adeemsa sirna gaa'elaa gulantaawwan garaagaraa keessatti raawwatamu keessatti akaakuuwwan fookloorii hedduun haala garaagaraatiin ni mul'atu. Kanneen keessaa tokko afoola yommuu ta'u, afoola keessaa immoo afwalaloon iddoo olaana qaba. Afwalaloowwan kunniin bifa eebbaa, arrabsoo, faaruu, mararoo, ragada, shoboteefi kanneen kana fakkaataniin mul'atu. Qabiyyeen afwalaloon weedduu arrabsoo dhugumaan gartuu gaa'ela waliin raawwatan bira kan jiru osoo hin taane karaa dhimmoota hawaasummaa hedduu ittiin wal-barsiisani dha.
- ✚ Dhimmoonni barsiifata hawaasaan walqabatan (fkn. dhadhaa muuduu, dhoqqee buusuu, maaddii cabsachuu, dhibaayyuu guuttachu kkf.) immoo duudhaa hawaasaa keessatti ramadamu. Aadaan meeshaa gama isaatiin kan uffatan, itti nyaatan, ittiin dhugan, harkatti qabataniifi kanneen warri intalaa qopheesuun ittiin heerumsiisan ofkeessatti hammata.

- ✚ Aartiin duudhaa hawaasaa bifa muuziqaatiin, sochii qaamaaa, meeshaa muuziqaa faa ofkeessatti hammata. Diraamaan aadaa immoo haala fardatti aggaaman, hirma furan, goromsa ariirchiisuniifi kkf ofkeessatti hammata.
- ✚ Adeemsa sirna gaa'elaa keessatti akkuma akaakuuwwan fookloorii garaagaraa argaman akaakuuwwan fakkoommii garaagaraas niargamu. Akaakuuwwan fakkoommii sirna gaa'elaa keessatti mul'atan kunniinis akaakudhuma fookloorii bu'ura godhachuun mul'atu. Fakkeenyaaf fakkoommiiwwan afoolaan walqabatan eebba, arrabsoo, faaruu, geerarsafi kkf. yommuu ta'u, fakkoommiiwwan aadaa meeshaan walqabatan immoo dibduu, ciiccoo, bullukkoo, qubeella, farda, alangaa, korma, goromsafi kkf. fa'i. Kanamalees, maaddiifi dhibaayyuu, dhadhaa muuduu, dhoqqee uussuu, aannan biifuu misirroowwan gidduu namni akka hin bane gochuufi kkf. duudhaa hawaasaan kan walqabatan yommuu ta'u, adeemsi aartii sochii qaamaa, meeshaalee muuziqaa aadaa, adeemsi hirma furuu, goromsa ariirrachuufi kkf. immoo aartii duudhaa hawaasaa wajjin walqabata.
- ✚ Sirni gaa'elaa Oromoo kadhataani fuudhuu adeemsa dheeraa keessaa darbuun yeroo ammaa kana hanga gahutti ittifufaatiifi jijjiirrama adda addaa keessa darbuuni dha. Haaluma kanaan akka qorannoo kanaatti qabxiiwwan jijjiirramni haalan irratti mul'atu muraasa adda baasuun danda'ameera. Isaanis haala ilaallannaafi kadhannaa, haala kaadhimmannaa, uuffataafi faaya, haala kanfaltii, meeshaalee intalli fudhattee heerumtu, afoolawwan, haala geejjibaafi kkf. irratti jijjiirrammni akka jiru ada baafamee jira. Sababiiwwan jijjiirrama kanneenii keessaa amantii, siyaasafi teeknooloojiin gahee olaanaa qabu.

5.3. Yaboo

Ragaaleen odimoota mala iddattoo miti carraan *akkayyoon* filatamanirraa walitti qabaman boqonnaa afur jalatti qaaceffamaniiru. Kanamalees ragaalee qaaceffaman irraa ka'uun qorannichi akka waliigalaatti goolabameera. Bu'uruma kanaan yaboo qorannichaa akka armaan gadiitti kaa'uun danda'ameera.

- Gosoota fuudhaafi heerumaa Oromoo jiran keessaa kadhatanii (naqatanii) fuudhuun hawaasicha biratti filatamaafi jaalatamaa, akkasumas ulfinaafi kabaja olaanaa qaba. Waan kana ta'eef, Biiron Aadaafi Tuurizimii Aanaa Jalduu sirna fuudhaafi heerumaa kana irratti qorannoo bifa adda addaatiin geggeessuun dhaloonni haaraan akka hubannoo gaarii horataniifi aadichis akka hin miidhamne kunuunsuun qixa sirrii ta'een akka itti fayyadaman gochuun barbaachisaa dha.
- Hojjettoonni mootummaa, barattoonni, barsiistonni, akkasumas hawaasni bal'aan sirna fuudhaafi heerumaa hawaasicha biratti jaalatamaa, qaroominaafi falaasama hawaasichaa agarsiisu kana dhimmoota akka duudhaa isaa eeggatee itti hin fufne taasisan irraa tikfachuun haxummaa dha.
- Akaakuukuwwan fookloorii beekumsaafi muuxannoo hawaasichi waliin gabbifate waan ta'aniif beektonni hawaasichaa keessattuu akka aanichaatti jiran fakkoommiiwwan wajjin walqabsiisuun gadifageenyaan qoratanii hawaasichaaf qooduun akka hawwsichi ofitti boonaa aadaa isaa kunuunfatu gochuutu irraa eeggama.
- Adeemsa sirna gaa'elaa keessatti wantoonni yeroo durii hin jirre kan adeemsa keessaa itti dabalamaa dhufaniifi kanneen yeroo durii jiraatanii yeroo ammaa immoo dagatamaa deeman ni jiru. Kanaafuu wantoota duudhaa gaa'elaa keessatti barbaachisoo ta'aniifi garuu immoo dagataman deebisanii akka damdamatan gochaa, kanneen guyyaa keessa dabalamaa dhufan immoo yoo aadaa irratti dhiibbaa hin geesifne (fkn. uffata aadaa ammayyaa) akka fudhatamu, yoo adeemsa sirna gaa'elaa irratti kan dhiibbaa fidu ta'e (fkn. Amantii, siyaasa, saayinsiifi teeknooloojii) immoo osoo dhiibbaa cimaa hin fidin hawaasicha hubachiisuun barbaachisaa dha.

Wabiiwwan

- Alamaayyoo Hayilee, Booshii Gonfaafi Daani'eel Dheeressaa (1998). **Seenaa Oromoo Hnga Jaarraa 16ffaa**. Finfinnee: Birhanena Selam Printing Enterprise
- Alice Mortan.(1975).**Rethinking and Symbolism**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bascom, W .(1962). **Continuity and Change in African Cultures**. Chicago: Chicago University Press
- _____(1965). **Four Functions of Folklore**. **Journal of American Folklore**. (vol.67:1954) pp33-49.
- Ben-Amos, Dan.(1971).**Toward A Definition of Folklore in Context**. The Journal of American Folklore,84(331),3-15.
- Berg B. (2001).**Qualitative Research Methods for Social Science**. California: California State University, Long Beach.
- Biiroo Aadaafi Tuurizimii Oromiyaa. (1990). **Afoola Oromoo Tuulamaa Jildii (2)**. **Finfinnee: commercial printing press**.
- Biraanuu Hirkoo. (2003). **Biiftuu Ganamaa**. Finfinnee: Sof-Mic printing press
- Bridget Somekh and Cathy Lewin. (2005). **Research Methods in the Social Sciences**. **London: Thousand Oaks. New Delhi: SAGE publications**.
- Campell, Joseph. (2004). **The Hero With A Thousand Faces**. New York: Princeton University press.
- Dastaa Dassaalany. (2007). **Bu'ura Qorannoo**. Addis Ababaa: Dhaabbata Maxxansaa Boolee.
- David E. Gray. (2004). **Doing Research in the Real World**. London: SAGE publications Ltd.
- Dirribii Damisee. (2012). **Ilaalcha Oromo: Barroo Aadaa, Seenaafi Amantaa Oromoo**. Finfinnee: Mana Maxxansaa Finfinnee
- Dorsan, Richard Mercer. (1972). **Folklore and Folklife: An Introduction**. Chicago: The University of Chicago press.

- Dundes Alan. (1965).**The Study of Folklore**. Berkley: prentice Hall Inc. FDRE. Central Statistical Agency. (2007). **The 2007 Population and Housing Census of Ethiopia Results for Oromia Region**. Addis Ababa; Branna printing press
Finfinnee: Biranena Selam printing press
- Finnegan, R. (1970). **Oral literature in Africa**. Kenya: Oxford University press.
- _____.(1970). **Oral Poetry: its nature and significance and context**. Cambridge: Cambridge University press. **States**. Philadelphia: University of Pennsylvania press.
- Glazer, Mark. (1997). **Structuralism**. In Thomas A. Green (Ed), **Folklore: An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music, and Art (pp.773-775**.California:ABC-CLIO.
- Hayiluu Bantii. (1997). **Coraa Aadaa Oromoo Jimmaa**. Finfinnee: Bole printing Enterprise.
- Katz, J.J. (1972). **Semantic Theory**. New York: Harper and Row
- Leach Maria. (1950). **Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend**. New York: Funk and Wagnalls.
- Mabaya, M. (2002).**Linguistic Tabu in Africa Marriage Context: The study of Oromo Lagu**, in Nordic Journal of African Studies.
- Sims C. and Stephens M. (2005).**Living Folklore: An Introduction to the Study of people and their Traditions**. Utah; Utah State University press.
- Melakneh Mengistu. (2008). **Fundamentals of Literature**.Addis Ababa: Commercial Printing Enterprise.
- Misganu Gulummaa. (2011). **Naatoo: Duudhaa Gaa’ela Oromoo**. Finfinnee: Subi printing press.
- Negash Tolera. (2015). “Xiinxala Afoolawwaniifi Hiika Fakkoommii Sirna Gaa’elaa Naqataa Aanaa Kiiramuu.” Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa Kan hin maxxanfamin.
- Neuman, L.W. (2007). **Basic Social Research: Qualitative and Quantitative Approaches (2nd ed.)**. Bost peason Edu. Cailiral IC.
- Nicholas William. (2006). **Social Research Methods**. London: SAGE publications Ltd.

- Okpewho, Insidore. (1992). **African Oral Literature: Backgrounds, Characters, and continuity**. Bloomington and Indiana polis: Indiana University press.
- Oring, E. (1986). **Folk Group and Folk Genres Introduction**. Logan UT: Utah State University Press
- Robert, P. Gwinn, Charles, E.Swanson. (1986).**The Encyclopedia Biritannica (V8)**. Chicago: The University of Chicago Press.
- Sahilu Kidane (1996). **Boeanna Oromo Prose Narratives: A Contextual Study**. Addis Ababa: Addis Ababa University
- Shume Damte. (2015). “Qaaccessa Faayidaa Arrabsoo Naqatanii Fuudhuu: Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Haala Aanaa Amuruu.” Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa Kan hin maxxanfamin.
- Sweterlitch, Richard.(1997). **Inventing Popular Culture, From Folklore to Globalization**. United Kingdom: Blackwell publishing.
- Todorov, Tzvetan. (1982). **Symbolism and Interpretation**. Ithaca, N, Y. : Cornell University press.
- Turner, V. (1969). **Forms of Symbolic Action in R. F. Spencer Forms of Symbolic Action, Proceeding of the spring meeting**. American Ethnological Society. Seattle: University of Washington press.
- _____. (1967). **The Forest of Symbols**. Ithaca. N. Y. Cornell University press.
- Van Gennep, Arnold .(1960). **Rites of Passage**. Chicago: University of Chicago.
- Wilson, A. William. (1988).**The Deeper Necessity: Folklore and Humanities**. Journal of American Folklore, 101(400),156-167.
- Woodward, Ian. (2007). **Understanding Material Culture**. Los Angeles: Sage Publications.
- ሰለሞን ተሾመ. (2007). **ፎክሎር፤ ምንነቱን የጥናተ የትኩረት አቅጣጫ**. አዲስ አበባ: ህትመት ፈርዲናንት ትራዲንግ ኃላ.የተ.የግ.ማ.

Dabalee -A

Yunvarsitii Addis Ababaa

Kolleejjii Namoomaa,Qorannoo Afaanotaa,Joornaalizimii fi Quunnamtiitti

Muummee Afaan Oromoo.Ogbarruufi Fookiloorii

Afgaaffii dhuunfaa dhimmoota gulantaa gaa’elaa duraafi boodaa keessatti raawwataman bu’ureeffachuun odimootaaf qophaa’e.

[A] Odeeffanno Waa’ee Odimootaa

Maqaa_____

Saala:dhi dha

Bakka Jireenyaa:Ganda_____Aanaa_____Goodina_____

Gahee Hojii_____

[B] Afgaaffiiwwan

1. Adeemsi sirna gaa’elaa kaadhimmachuu gulantaa cidhaan duraa keessatti raawwataman maal ofkeessatti hammatu?
2. Maallaqni (qabeenyi) gurbaan fuudhu warra intalaf kanfalu maal fa’i?
3. Akaakuwwan fookiloorii gulantaawwan sirna gaa’elaa keessatti gam lameeninuu tajaajilan maal fa’i?
4. Adeemsi gulantaawwan sirna gaa’elaa booda gama lameeninuu raawwataman maal fa’i?
5. Itti fufaatii fi jijjiiramni sirna gaa’elaa aadaa keessatti mul’atu maali?

Dabalee B

Yunvarsitiiti Addis Ababaa

Kolleejjii Namoomaa,Qorannoo Afaanotaa,Joornaalizimii fi Quunnamtiitti

Muummee Afaan Oromoo.Ogbarruufi Fookiloorii

Afgaaffiin kun fakkoommiiwwan sirna gaa’elaa keessatti mul’atan ilaalchisuun kan qophaa’e dha. Haaluma kanaan **gareen** ta’uun wal-yaadachiisaa qabxiiwwan armaan gaditti tarreeffaman haalan dhaggeeffachuun maalitti akka fakkeeffaman afaaniin ibsaa.

[A] Odeeffanno Waa’ee Odimootaa

Maqaa_____

Saala:dhi ☐ dha ☐

Bakka Jireenyaa:Ganda _____Aanaa_____ Goodina_____

Gahee Hojii_____

1.Fakkommii jechuun maali? gaa’ela keessatti maaltu maalitti fakkeeffama?

2.Armaan gaditti wantoonni gaa’elaan walqabatan tarreeffamaniiru. Haaluma kanaan mallattoowwan kunniin maalitti akka fakkeeffaman afaaniin ibsaa.

2.1. Ulee hirkifachuu

2.14. Eebba

2.2. Dhoqqee buusuu

2.15. Biqila laallachuu

2.3. Maaddii cabsachuu

2.16. Mana geengessanii ijaaruu

2.4. Goromsa ariirrachuu

2.17. Leemmatii hidhachuu

2.6. Qubeellaa godhachuu

2.18. Fardatti aggaamuu

2.7. Kormaafi goromsa

2.19. Daabboo wajjin heerumsiisuu

2.8. Dhibaayyuu guuttachuu

2. 20. Hirma furuu

2.9. Wandaboo

2.21. Dhadhaa muuduu

2.10. Ulma’ii harkatti qabachuu

2.22. Bullukkoo

2.11. Alangaa

2.23. Aannan biifuu

2.12. Marga kennuu

2.24. Maqaa moggaasuu

2.13. Dibduufi ciiccoo

2.25. Gingilchaa

Dabalee- C

Odeeffannoo Waa'ee Namoota Afgaaffiif Dhiyaatanii

	Maqaa Guutuu	Saala	Umurii	Ganda	Gahee Hojii	Akaakuu Odeeffannoofi Guyyaa
1	Bayeessa Ariitii	Dhi	89	Osolee	Qonnaan bulaa	Adeemsafi fakkoommii 08/05/2008 ALH.
2	M agarsaa Tuujubaa	Dhi	90	Osolee	Qonnaan bulaa	Adeemsafi fakkoommii 08/05/2008 ALH.
3	Kaasaa Nagaraa	Dhi	89	Edensa	Qannaan bulaa	Adeemsafi fakkoommii 08/05/2008 ALH.
4	Hundee Galaalchaa	Dhi	81	Osolee	Qonnaan bulaa	Adeemsafi Fakkoommii 19/07/2008 ALH.
5	Geexee Qawweessaa	Dha	90	Osolee	Qannaan bulaa	Adeemsafi Fakkoommii 08/05/2008 ALH.
6	Tolashii Trreessaa	Dha	70	Osolee	Qonnaan bulaa	Adeemsafi Fakkoommii 23/06/2008 ALH
7	Sorsee Bantii	Dha	57	Siibaa	Qonnaan bulaa	Adeemsafi Fakkoommii 23/06/2008 ALH
8	Daamxoo Fayisaa	Dhi	47	Goojjoo (01)	R/W/A/J	Adeemsafi fakkoommii 19/07/2008 ALH
9	Gabbisaa Jamamaa	Dhi	45	Goojjoo (01)	R/Bul.M/ Goojjoo	Adeemsa sirna gaa'elaa 19/07/2008 ALH

10	Biraanuu Guddisaa	Dhi	57	Goojjoo (01)	R/W/SS/ Aanichaa	Adeemsa sirna gaa'elaa 19/07/2008 ALH
11	Dharraa Nugusee	Dha	58	Edensa	Qonnaan bulaa	Fakkoommii 18/10/2008 ALH
12	Masarat Caalaa	Dhi	45	Gooroo	Lallabaa Wangeelaa	Fakkoommii 18/10/2008 ALH
13	Magarsaa Baayisaa	Dhi	55	Suukii	Qonnaan bulaa	Fakkoommii 18/10/2008 ALH
14	Ifaa Sanbaabaa	Dhi	63	Urgahaa	Qonnaan bulaa	Fakkoommii 18/10/2008 ALH
15	Fayisaa Sardaa	Dhi	65	Urgahaa	Qonnaan bulaa	Fakkoommii 18/10/2008 ALH
16	Dirribaa Gaabbii	Dhi	49	Tasoo	Qonnaan bulaa	Fakkoommii 18/10/2008 ALH

Dabalee D

Obbo Magarsaa Tuujubaa ALH Yommuu waa'ee Adeemsaafi fakkoommiwwan sirna Gaa'elaa Oromoo irratti ragaa kennan 19/07/2008

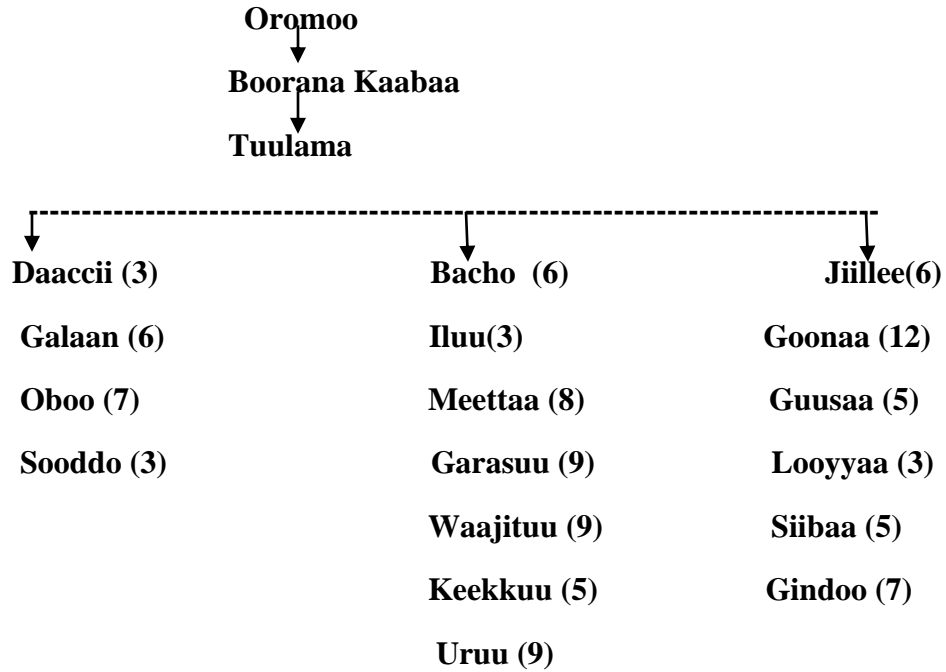
Dabalee E

Obbo Kassa Nagaraa Obbo Magarsaa Tuujubaa, Magarsaa Baayisaa, Fayisaa Sardaa, Ifaa Sanbataafi Dirribaa Gaabbii fakkoommiiwan sirna Gaa'elaa irratti yommuu ragaa kennan 18/10/2008 ALH

Dabalee F

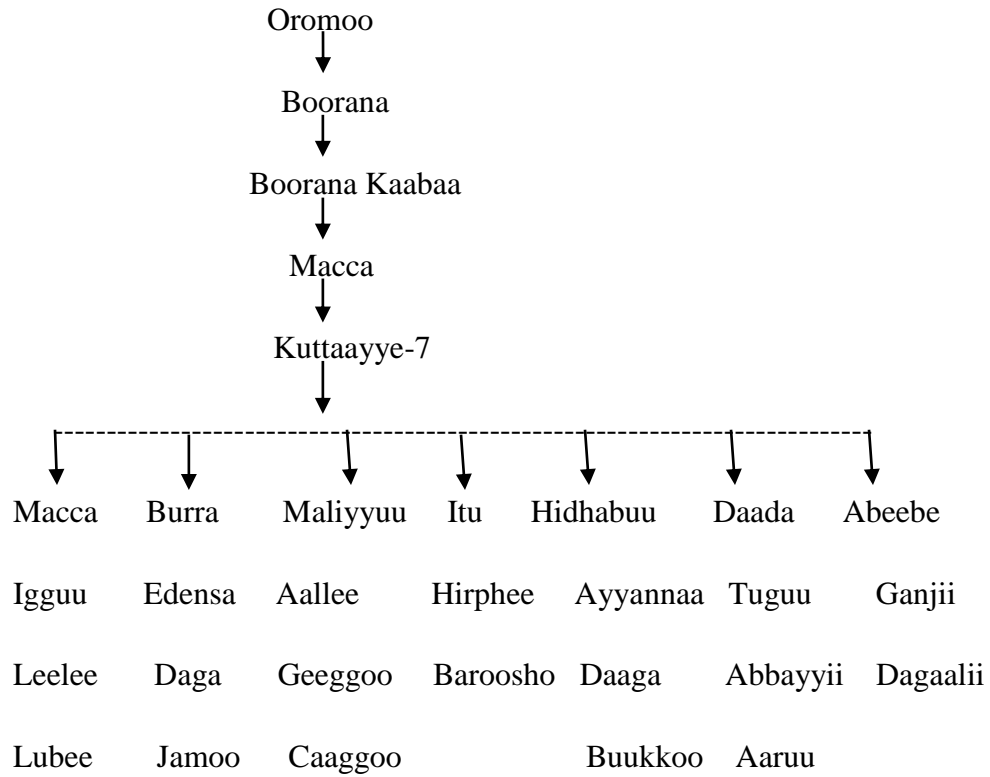
Caasaa Latiinsa Idda Oromoo Tuulamaa

Madda Ragaa Alamaayyoo faa, (2007:22)

Dabalee G

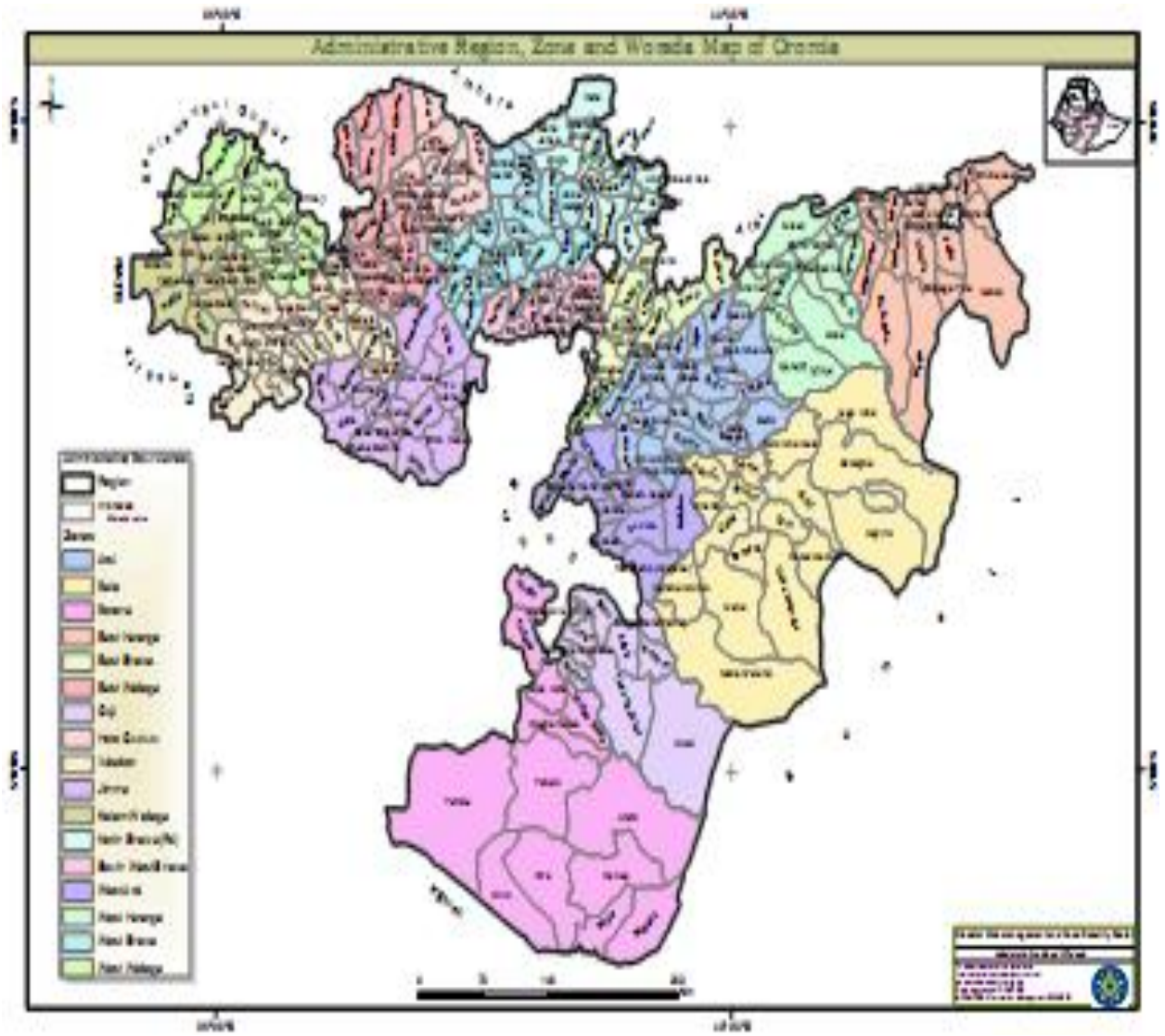
Caasaa Latiinsa Hidda Oromoo Maccaa Aanaa Jalduu

Madda Ragaa- Kaasaafi Nagaraa, Magarsaa Tuujubaa

08/05/2016 G.C.

Dabalee H

Kaartaa Naannoo Oromiyaa

Kaartaa Aanaa Jalduu